

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Neft qiymətlərinin tərəddüdlərinin iqtisadi təhlükəsizliyə təsiri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Salmanlı Fərid Nizami

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos.Əhmədov Fəriz Saleh

“ ___ ” _____ 20__ -ci il

“Neft qiymətlərinin tərəddüdlərinin iqtisadi təhlükəsizliyə təsiri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “Qiymətləndirmə”

Qrup: 40

Magistrant
Salmanlı Fərid Nizami

_____ **İmza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d. dos., Hacıyev Natiq Qədim

_____ **İmza**

Program rəhbəri
i.ü.f.d., b.m. Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **İmza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **İmza**

BAKİ - 2019

Impact of oil prices on economic security Summary

The urgency of the research: In the context of globalization, world oil prices have become one of the most important economic indicators that directly affect the state of commodity and financial markets and national budgetary systems.

Purpose and Objectives of the Study: The aim of this study is to study the impact of oil prices on economic security in the Republic of Azerbaijan.

Research methods used: Empirical, statistical, comparative analysis and synthesis methods have been widely used in the research process.

The research information base: Information source in dissertation work Abbasov A., National economic security in the context of globalization // Economics, Balayeva E., Economic security and financial problems of development.

Research Constraints: Theoretical and methodological shortcomings that are hindering the research, lack of sufficient information and so on.

Research results: The methodological approach to the study is to determine the impact of the price dynamics of this resource on the study of world oil prices in assessing macroeconomic balance in importing and exporting countries, and the impact of changes in world oil prices on the development and implementation of monetary and fiscal policies.

Scientific-practical significance of results: The methodological basis of the research work is the formation of oil prices of domestic and foreign economists, and studies on world oil market.

Key words: oil, economy, global, regression

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR : Azərbaycan Respublikası

ABŞ : Amerika Birləşmiş Ştatları

OPEK : Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	
I Fəsil NEFT QIYMƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI MEXANİZMINİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	11
1.1.Neft qiymətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər.....	11
1.2.Qloballaşma şəraitində neft qiymətlərinin dinamikası	16
1.3. Dünya neft bazarının müasir vəziyyəti	24
II Fəsil AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA NEFT QIYMƏTLƏRİ VƏ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİK ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN TƏHLİLİ	30
2.1. Azərbaycan Respublikasında neft qiymətlərinin büdcənin formalaşmasına təsiri	30
2.2. Azərbaycan Respublikasında neft qiymətləri və ÜDM arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlili	39
2.3. Azərbaycan Respublikasında neft qiymətləri və inflasiya səviyyəsi qarşılıqlı əlaqənin təhlili	48
III Fəsil AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA NEFT QIYMƏTLƏRİNİN TƏRƏDDÜDLƏRİNİN İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏSİRİ İLƏ BAĞLI OLARAQ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	54
3.1. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi	54
3.2. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin neft qiymətlərinin tərəddüdlərindən asılılığının azaldılması yolları.....	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	72
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	75
Cədvəllər siyahısı	78
Şəkillər siyahısı	78
Diqram siyahısı.....	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma kontekstində dünya neft qiymətləri əmtəə və maliyyə bazarlarının vəziyyətinə və milli büdcə sistemlərinə birbaşa təsir göstərən ən mühüm iqtisadi göstəricilərdən birinə çevrilmişdir. İqtisadi birliyin dünya neft qiymətlərinin gələcək dinamikası, valyuta məzənnələri, fond qiymətləri, istehlakçı və topdansatış qiymətləri ilə bağlı gözləntilərinə təsir göstərmişdir. Dünya neft bazarının proqnozları dövlət büdcələrini və korporativ sektorun investisiya layihələrini hazırlayarkən nəzərə alınır. Neft qiymətləri istehsal xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Dünya neft qiymətləri geniş iqtisadi, siyasi və iqlim faktorlarının təsiri altında formalaşır. Müasir qlobal iqtisadiyyatda, dünya neft bazarına törəmə maliyyə alətləri üçün bazarların dinamikasına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir və bu, öz növbəsində, aparıcı valyutaların likvidliyinə görə formalaşır.

Dünya neft bazarının konyunkturası bu qaynaq ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatlarında xüsusilə nəzərəcarpan təsir göstərir. Belə ölkələrdə neft və digər enerji mənbələrindən ixrac gəlirləri ümumi effektiv tələbat və vergi gəlirlərinin bütün səviyyələrdə olan büdcələrə dinamikasını müəyyən edir, milli valyuta məzənnəsinin formalaşmasına və inflyasiyaya təsir göstərir.

Dünya neft bazarının bazar dəyişməsi əsasən Azərbaycanda makroiqtisadi proseslərin dinamikasını müəyyənləşdirir. Yüksək dünya neft qiymətləri dövründə daxili iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılır. Lakin neft bazarında kəskin azalma böhran meyllərinə gətirib çıxarır. Neft ixracından əldə olunan gəlirlərin səmərəli istifadəsi Azərbaycan iqtisadiyyatında innovativ sənayenin sürətlə inkişafı üçün vacib bir şərtidir.

Neft sənayesinin effektiv işləməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının böyüməsinin arxasındakı hərəkətverici qüvvədir. Sovet hakimiyyəti dövründə yaradılan neft kompleksinin inkişafı üçün potensial sərhədinə çatdı və əsas problemləri müəyyən etdi. Uzun müddətdir mövcud olmuş xammalın münasib qiyməti sənayenin əsas problemləri artıq həll olunduğundan və xammal üçün yüksək qiymətlərin davam etdiyini nəzərə alsaq, onun gələcək inkişafına arxalana bilərik. Bununla yanaşı,

qiymət trendində dəyişiklik və biz gördüyümüz bazarın yüksək volatilliyi yalnız neft sənayesinin köhnə problemlərinin ağırlaşmasına gətirib çıxarmayıb, ümumiyyətlə, neft sənayesinin iqtisadi təhlükəsizliyinin eroziyasına gətirib çıxaran yenilərin yaranmasına gətirib çıxardı.

Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sənayesinin əsas problemləri arasında iqtisadi təhlükəsizliyini ən çox müəyyən edən yüksək istehsal xərcləri və neft emalının aşağı ətraf mühitə sərf edilməsi, əsas vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə amortizasiyası, azaldılması dərinliyi, yüksək enerji istehlakı və digər resurslar və s.-dir. Son illərdə milli iqtisadiyyatda iqtisadi böhranla əlaqədar yeni problemlər artıq qeyd olunan ənənəvi problemlərə əlavə olunub. Azərbaycanın büdcəsinin gəlir hissəsinin neft ixracatının həcminə və xərcinə olan asılılığını başa düşməklə, dövlət büdcəyə gəlirləri sabitləşdirmək və artırmaq üçün sənayenin iqtisadi və siyasi tənzimləmələrini aktiv şəkildə istifadə edir. Çox vaxt büdcə gəlirlərinin artımının əsas məqsədi olan bu tədbirlər həm fərdi müəssisələrin, həm də bütövlükdə neft kompleksinin iqtisadi təhlükəsizliyini daha da pisləşdirir. Neft qiymətlərinin düşməsi vəziyyətin daha da ağırlaşmasına səbəb olur. Bütün sənaye üçün, müasir iqtisadi, sənaye və korporativ problemlərin həlli kontekstində sənayenin iqtisadi təhlükəsizliyinə qarşı təhdidlərin müəyyən edilməsi və qarşı çıxması aktual hala çevrilmişdir.

Bu baxımdan, mövcud neft şəraitində neft sənayesinin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, eləcə də müasir iqtisadi, sənaye və korporativ problemlərin həlli kontekstində neft sənayesinin iqtisadi təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üçün vasitələrin hazırlanması zəruridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında neft qiymətlərinin tərəddütlərinin iqtisadi təhlükəsizliyə təsirinin öyrənilməsidir. Həmin məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

- Neft qiymətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin müəyənləşdirmək;
- Qloballaşma şəraitində neft qiymətlərinin dinamikasına nəzər salmaq;
- Dünya neft bazarının müasir vəziyyətini öyrənmək;

- Azərbaycan Respublikasında neft qiymətlərinin büdcənin formalaşmasına təsirini müəyyən etmək;
- Azərbaycan Respublikasında neft qiymətləri və ÜDM arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlilini vermək;
- Azərbaycan Respublikasında neft qiymətləri və inflasiya səviyyəsi qarşılıqlı əlaqənin təhlilini aparmaq;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsini aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin neft qiymətlərinin tərəddüdlərindən asılılığının azaldılması yollarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı neft qiymətlərinin formalaşması zamanı yaranan iqtisadi münasibətlərdir. Tədqiqatın predmeti neft qiymətlərinin tərəddüdlərinin iqtisadi təhlükəsizliyə təsir prosesidir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində empirik, statistik, müqayisəli təhlil və sintez metodlarından geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodik əsasları. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını yerli və xarici alim-iqtisadçıların neft qiymətlərinin formalaşması, dünya neft bazarına həsr olunmuş tədqiqatları təşkil edir. Tədqiqat prosesində müqayisəli iqtisadi analiz və məntiqi ümumiləşdirmə metodlarının istifadəsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında neft qiymətlərinin büdcənin formalaşmasına təsiri müəyyən edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasında neft qiymətləri və ÜDM arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlili verilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasında neft qiymətləri və inflasiya səviyyəsi qarşılıqlı əlaqənin təhlilini aparılmışdır;
- Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin neft qiymətlərinin tərəddüdlərindən asılılığının azaldılması yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində informasiya mənbəyini Abbasov A., Milli iqtisadi təhlükəsizlik qlobalaşma müstəvisində//İqtisadiyyat.,

Balayeva E. Ə., İqtisadi təhlükəsizlik və inkişafın maliyyə problemləri. Bakı: Elm, Алиев Н., (Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана XXI веке. Баку,., Ахмедов И.А., Нефтяной блеск экономики. Azərbaycan və bununla yanaşı dünyanın iqtisadçı alimlərinin əsərləri və həmçinin internet resursları təşkil edir

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqatın aparılmağına əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiya bazasının olmamağı və s.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələrindən universitetlərdə tədqiqat işlərinin yazılmasında istifadə edilə bilər. O cümlədən maliyyə sisteminin neft tərəddüdlərinin asılılığının azaldılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və yarım fəsillərdən, nəticə ilə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından təşkil olunmuşdur.

I Fəsil NEFT QIYMƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI MEXANİZMİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Neft qiymətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər

Nəzəri olaraq, neftin dünya üzrə minimal dəyəri, neftin fərdi istehsal qiymətləri (istehsalat xərcləri, üstəgəl orta mənfəət) ilə, yəni bu və ya digər zaman kəsiyində iqtisadi dövriyyəyə daxil edilmiş istismar olunan neft yataqları içərisində daha baha başa gələnin dəyəri ilə müəyyən edilməlidir (Abbasov A., 2010: 12).

Bu, ən azı iki şərt daxilində mümkündür:

- Yer in təkinə (neft layı və ya yataqlarına) və təsərrüfat obyektinə (neft mədənlərinə) olan mülkiyyət hüququ bir şəxsə məxsus olur;
- İstismar olunan və istismara yararlı dünya neft ehtiyatları, neftin uzunmüddətli perspektivdə, neftə olan tələbatı ödəmək üçün kifayətdir.

Real şəraitdə, bu şərtlərə əməl edilmir.

Birincisi, yer in təkinin və onu istismar edən in adları, bir qayda olaraq, ayrı-ayrıdır. Yer in təkinin sahibinin adı, həm özəl hüquqi şəxsə (məsələn, ABŞ-da), həm də dövlətə (neft ixrac edən ölkələrin əksəriyyətində) malik ola bilər.

İstismar olunan neft yataqları isə, xüsusi kommərsiya hüququ əsasında fəaliyyət göstərən neft şirkətlərinin (özəl və ya ictimai) iqtisadi mülkiyyətindədir. Buna görə də, dünya neft qiyməti istehsal xərcləri, üstəgəl orta mənfəət, üstəgəl marginal sahələrin sahibinə ödənilən icarə xərcləri kimi hesablanabilir.

Planetin neft ehtiyatlarının dayanıqlığını və alternativ, adətən daha bahalı enerji qaynaqları ilə əvəz edilməsi zərurəti nəzərə alınarsa, dünya neft qiymətlərinin dəyəri də, bu əvətmənin dəyərini nəzərə almalıdır.

Neft qiymətlərinin səviyyəsi, onların formalaşması mexanizmləri ilə, dünya bazarında maye yanacağa olan tələb və təkliflərə təsir edən bir sıra məcmu amillərin qarşılıqlı təsirləri ilə müəyyən edilir. Bu adətən, ənənəvi və nisbətən son zamanlarda təzahür etmiş amillərə bölünür.

Birincilərə aşağıdakı amillər daxildir:

- dünya iqtisadiyyatındakı dövr (bərpa və ya tənəzzül) mərhələsi;
- neft istehsalı xərclərinin, daha bahalı yataqların işlənməsindəki böyüklüyü;

- dünyanın əsas neftçıxarma rayonlarında geosiyasi vəziyyət; planetin neft ehtiyatlarının tükənməsi müddəti haqqında məlumat;

- idxalçı ölkələrdə neft və neft ehtiyatları, istehsal edən ölkələrin ehtiyat dərəcəsi;

- OPEC-in üzvlərinin istehsal kvotaları və qiymət hədəfləri ilə bağlı bəyanatları;

- neft infrastrukturunu üçün təbii və texnoloji fəlakətlər;

- mövsümi meteoroloji şəraitlər;

- müxtəlif keyfiyyətli neftə olan tələb və təklif arasında yaranan ziddiyyətlər;

- ekoloji problemlər və digərləri (İvanova S., 2007: 21).

İkinci qrup faktorlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- maliyyə bazarlarının tənzimləmə bilməməsi, maliyyələşdirmə üçün neft bazarlarının açılması və həddən artıq spekulyasiya;

- yeni bazar iqtisadiyyatlarının neft tələbatının sürətlə artması;

- Avroya qarşı ABŞ dolları dəyişməsi.

Bu və bir sıra digər amillərin, fiziki və "kağız" neft bazarlarındakı tələb və təkliflərə təsiri baxımından, öz xüsusi çəkisi və təsir vektoru vardır.

Onların rolu, çox istiqamətli qarşılıqlı əlaqələrlə artırıla bilər.

Tələbatın artması zamanı təklifin azalması və ya əksinə, təklifin artması zamanı tələbatın azalması effektinin, qiymətlərin böyüklüyünə təsiri, dəyişənlərdən birinin dəyişməz qaldığı haldakından daha çoxdur.

Hazırda, neft bazarında müxtəlif iştirakçılar fəaliyyət göstərir:

- İstehlakçılar və istehsalçılar. Enerji daşıyıcılarının istehlakçı və istehsalçıları, müəyyən bir dövr ərzində öz tələbatlarını ödəmək üçün razılaşdırılmış zəruri keyfiyyət və miqdarda neft almaq və qiymətlər haqqında obyektiv məlumatlar əsasında obyektiv qərarlar qəbul etmək maraqlandırır.

- Hedcinqlər. Bazar iştirakçılarının bu qrupu, eyni istehsalçıları və istehlakçıları özündə birləşdirir, lakin onlar bazara, neft almaq və ya, satmaq məqsədilə yox, əlverişsiz (onların fikrincə) hadisələrdən bizneslərini sığortalamaq üçün daxil olurlar.

- Brokerlər. Brokerlər müasir dünya bazarında istehlakçıların və neft istehsalçılarının xüsusi maraqlarını təmsil edən peşəkar vasitəçilərdir.

-Enerji dilerləri (marketoloqlar). Bu bazar iştirakçıları, birjada və ya əksər bazarlarda, neft və neft məhsulları üçün öz hesabına əməliyyatlara daxil olan şirkətləri, eləcə də enerji istehsalçıları və istehlakçıları üçün mövqeləri və riskləri idarə etməklə bağlı xidmət göstərirlər (Bobilev Y., 2010: 28).

Qlobal neft bazarının strukturunu təhlil edərkən, adətən real əmtəə axınlarının standart parametrlərinə: tələbatın dəyişməsinə, əsas istehsalçı ölkələrdəki neft istehsalının dinamikasına, idxalçı ölkələrdə isə, strateji və kommersiya ehtiyatlarının həcmələrinə diqqət yetirirlər.

Lakin, uzun müddətdir ki, neft qiymətləri klassik əmtəə bazarında olduğu kimi müəyyən edilmir, yəni tələblə təklifin real nisbəti ilə. Qiymətləndirmə fiziki mallar bazarında deyil, birjada həyata keçirilir.

Birja- mütəşəkkil əmtəə bazarının müntəzəm fəaliyyətini təmin edən hüquqi şəxsdir. Birjanın rolu- bazarı tənzimləmək və ona nəzarət etməkdir.

Enerji əmtəələri üzrə birjadaxili və birjaxarici kontraktlar, saziş iştirakçılarının tələbatına uyğun şəkildə fərqlənir.

Lakin onların hamısı, o tip əsas kontraktlardan təşkil edilirlər ki, maliyyə və əmtəə bazarlarında digər mallara tətbiq edilirlər. Bu kontraktlar, idxalçı və ixracatçıları kompleks risklərdən sığortalayan mürəkkəb strategiyalar qurmaq üçün, onlara imkan saxlayır.

"Kağız" neft bazarının inkişafı anından etibarən, neft və neft məhsullarının qiymətlərinin formalaşmasına, birja bazarlarının subyektləri müəyyən təsir göstərmişlər.

Bu bazardakı əsas aktiv iştirakçılar, fiziki neft bazarındakı maliyyə alətlərinin spekulyasiyasına görə yarana biləcək riskləri minimuma endirən oyunçulardır. Bu cür oyunçular yalnız neft şirkətləri deyil, fəaliyyəti də birbaşa neftin qiymətindən asılı olan digər təşkilatlardır.

İndiki bazar, neft sənayesi ilə birbaşa əlaqəli olmayan oyunçulara məxsusdur. Bunlar banklar, investisiya, pensiya və sığorta fondlarıdır. Onlar neftə, böyük bir mənfəət əldə edə biləcəkləri sərmayə obyektinə kimi baxırlar.

Uzunmüddətli investisiyalar üçün aktiv kimi, neftin əsas çatışmazlığı, onun qiymətinin mövsümi amillərə, təbii və siyasi fəlakətlərə çox yüksək həssaslığıdır. Bu isə, spekulyantların, neft bazarında gözlənilməz qiymətlərlə oynamasına imkan verir (Məhərrəmov A., 2009, 34).

Törəmə neft müqavilələri ticarətinin inkişafı nəticəsində, neft bazarına böyük miqdarda kapital daxil oldu ki, bu da, onu klassik maliyyə bazarından, valyuta və maliyyə bazarlarına məxsus gələcək yüksək dəyişkənlik xüsusiyyətinə malik bazara çevirdi.

Neftin qiymətinin birja üsulu ilə təşəkkülü ona gətirdi ki, neftin qiyməti, onun maliyyə aktivini kimi dəyərləndirilməsi ilə təyin olunmağa başladı və fond indeksləri, xüsusi ilə də S&P 50, Dow Jones, dolların kursu və onun inflyasiya gözləntiləri kimi faktorları ilə sıx surətdə əlaqələnməyə başladı.

Ticarət, həm təklif edilən məhsulların çeşidini genişləndirmək üçün köhnə əmtəə birjalarında səlahiyyətliyə razılığını əldə etməklə, həm də bir neçə gün ərzində online ticarətin təşkilinə imkan verən, müasir informasiya texnologiyalarının açdığı meydanlardan istifadə etməklə uğurla inkişaf edir.

Qiymətli kağızlar bazarında, son illərin bir xüsusiyyəti inkişaf etmişdir ki, bu da müştərilərin istəklərini icra etmək üçün brokerlər tərəfindən yaradılan "Elektron kommunikasiya şəbəkələri"dir (ECN) (Sidoreviç V., 2015: 45).

Korporativ ön-ofis sistemlərinin daxilində fəaliyyət göstərən mini-birjalar brokerlərin müştərilərini bir araya gətirir və yalnız tələb və təklif sistemindən razı olmayanları fond birjalarından xaricə çıxarırlar.

Neftin qısamüddətli azalmasına təsir edən amillər aşağıdakılardır (Bobilev Y., 2010: 32) :

- mövsümi tələbatın azaldılması;
- iqtisadi artımda qısamüddətli yavaşlama;
- maliyyə oyunçularının spekulyativ oyunları;

- iqtisadi vəziyyətin qeyri-sabitliyi;
- ən böyük idxalatçılardan siyasi təzyiq;
- neft ixracatçılarının qeyri-səmərəli hərəkətləri.

Neftin qısamüddətli artmasına təsir edən amillər (Bobilev Y., 2010: 32):

- neft ixrac edən ölkələrdə iqtisadi qeyri-sabitlik;
- neft ixrac edən regionlarda siyasi və hərbi münaqişələr;
- neft idxal edən nəhənglərin strateji neft ehtiyatlarının azalması;
- Avropada, ABŞ-da və Asiya-Sakit okean regionunda xam neftin kommersiya ehtiyatlarının azaldılması;
- neft idxalçılarının səhmlərinin azaldılması;
- bazar iştirakçılarının spekulyativ əməliyyatları;
- neft infrastrukturunun məhvə gətirib çıxaran müxtəlif fəlakətlər;
- idxalçı ölkələrdə inflyasiyanın artması;
- tələbin mövsümi artması;
- əsas istehsalçı və istehlakçılar tərəfindən kapital tutumlu layihələrin gerçəkləşdirilməsi.

Neft qiymətlərinin aşağı salınmasına uzunmüddətli təsir göstərən amillər:

- enerji səmərəliliyinin artırılması;
- alternativ enerji mənbələrinin aktiv istifadəsi;
- geoloji kəşfiyyat həcmiminin artması;
- neft hasilatı, emal, nəqliyyatın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması;
- ən aşağı qiymətlərlə istehsal edilən neftin payının artması (Eminov E., 2009:

37).

Neft qiymətlərinin uzunmüddətli artımına kömək edən amillər:

- planetin ümumi geoloji işini artırmaq;
- depozitlərin inkişafı üçün şəraitin pisləşməsi;
- istehlak bölgələrində dağ-mədən sahələrinin artması;
- müvafiq sənayenin məhsulları üçün qiymət artımı;
- Yer əhalisinin artımı;
- dünya iqtisadiyyatının artması və sənayeləşmə;

- iqtisadiyyatın enerji doyumunu artırmaq;
- idxalçı ölkələrdə vergitutma və neft qiymətlərinin artması.

Öz növbəsində neft qiymətləri, iqtisadi və siyasi proseslərə aşağıdakı amillərlə təsir göstərir: (Seçin İ., 2018: 26):

- neft şirkətlərinin səhmlərinin dəyəri;
- enerji qiymətlərinin ümumi səviyyəsi;
- neft tələbatı və tədarükünün dəyişməsi;
- alternativ enerji mənbələrinin tələbatının və tədarükünün dəyişdirilməsi;
- neftdən istifadə üzrə yeni yolların aşkar edilməsi;
- idxalatçı ölkələrdə iqtisadi artım tempi və inflyasiya.

1.2. Qloballaşma şəraitində neft qiymətlərinin dinamikası

1970-ci illərin əvvəllərinə qədər, qlobal neft bazarı bütün qlobal iqtisadiyyatda ən monopoliyalaşmış bazarlardan biri idi. Bu, onu özündə ehtiva edirdi ki, yatağın axtarış və kəşfiyyat işlərindən tutmuş, neft və neft məhsullarının ən son istehlakçısına çatdırılması kimi bütün iş və əməliyyatlar, demək olar ki, tamamilə Beynəlxalq neft kartel (OLS) şirkətinin vertikal-inteqrasiya olunmuş şirkətlərinin nəzarəti altına keçmişdi və bu səbəbdən də digər bütün şirkətlər, onların apardığı siyasətə uyğunlaşmağa məcbur qalırdılar (Seçin İ., 2018: 26).

Neft istehsalının xərcləri aşağı idi və bu, iqtisadiyyatın neft sektorunun sürətlə inkişafına yardım etdi. Neft hasilatı, emalı, istifadəsi və nəqli texnologiyasının sürətli inkişafı, neft şirkətlərinin digər enerji şirkətləri ilə müqayisədə qiymət üstünlüyü qazanmasına gətirib çıxardı.

Altıмышıncı və yetmişinci illərdə böyük dəyişikliklər başladı. Dünya neft bazarında xam neftin real qiymətləri, orta hesabla, ildə 0,1% azaldığı halda, dünya bazarında neft məhsullarının qiymətləri orta hesabla ildə 1% azaldı.

Bu, neft hasilatı və emal xərclərinin azalması ilə əlaqədar idi. Xərclərin azaldılması isə mədəncilik və emal texnologiyası və texnikasının təkmilləşdirilməsi nəticəsində, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin istehsal xərclərinin az olması nəticəsində paylarının artması səbəbindən mümkün olmuşdur.

Yetmişinci illərdə neft bazarında böyük bir dönüş nöqtəsi meydana gəldi. Fars körfəzində hasil edilən neftin həcmnin artması ilə paralel, 1960-cı ildə OPEK - Neft İxrac edən ölkələrin təşkilatını yaradan ərəb ölkələrinin də rolu artdı.

OPEK-ə daxil olan ölkələr Qərb şirkətləri ilə imtiyaz sazişlərini pozmaq üçün 10-15 il mübarizə apardılar və bu da onlara, mənfəətlərinə özləri nəzarət etməyə və qiymətlərin formalaşmasında iştirak etməyə imkan verdi (Seçin İ., 2018: 26).

Bundan sonra ikiqütblü bazar strukturu yarandı: OPEK ölkələri, neftin istehsal və satış mərhələlərindəki əməliyyatlara, neft şirkətləri isə neft məhsullarının nəqli, emalı və satışı əməliyyatlarına nəzarəti ələ keçirdi.

Vertikal inteqrə edilmiş neft monopolistlərinin horizontal rəqabət, neft biznesinin ayrı-ayrı vertikal strukturlarını təmsil edən subyektləri idarə edənlərin arasında şaquli rəqabətlə əvəz edildi.

Bazara daxil olan neftin demək olar ki, hamısı, artıq firmadaxili deyil, kommersiya əsasında - OPEK üzvü ölkələrin rəsmi satış qiymətlərində alınmağa başladı.

Məhz bu dövrdən etibarən, OPEK ölkələri dünya qiymətləri statusu almış "qiymətlər səbəti"ni yaratmağa başladılar.

Yetmişinci illərin sonunda, maye yanacaq ilə mübadilə əməliyyatları, sürətlə inkişaf etməyə başladı. Əvvəlcə, belə əməliyyatlar Nyu-York Əmtəə Birjasında, sonralar isə, səksəninci illərin ortalarından, London Beynəlxalq Neft Birjasında işləməyə başladı.

Hazırda birja üzvləri böyük broker şirkətləri, banklar, ticarət şirkətləri, neft şirkətlərindən ibarətdir. Beləliklə, bazarda daha çox razılaşıdırılmış və qarşılıqlı faydalı hərəkətlərə gətirib çıxaran maliyyə və sənaye dairələrinin birləşməsi baş verir.

Neft bazarında, barter əməliyyatları növlərinin sayı genişlənməmişdir. İndi artıq, uzun müddətli müqavilələrə, nağd neftlə birdəfəlik əməliyyatlar, sonra isə irəliyə və nəhayət, gələcəyə yönəlik əməliyyatlar əlavə olunmağa başladı. Tədricən, bazarda "kağız" neft ilə əməliyyatlar üstünlük qazanmağa başladı və real neftlə əməliyyatlar azalmağa doğru getdi.

Hal-hazırda dünya neft bazarının strukturu demək olar ki, tamamilə yenidən qurulmuşdur.

Mövcud struktur, onun mexanizmlərinin çevikliyinin və müxtəlifliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını təmin edir.

Neft bazarı strukturunun dəyişməsi ilə birlikdə dominant qiymətlər də dəyişdi.

Erkən mərhələdə bu, neftin çıxarıldığı yerdə, öz vergi ayırmalarını minimuma endirmək üçün, vertikal inteqrasiya olunmuş beynəlxalq neft şirkətləri tərəfindən istifadə olunan köçürmə qiymətləri idi.

Həmçinin, Beynəlxalq neft şirkətlərinin konsessianer olduğu inkişaf edən ölkələrin büdcələrinə vergi ayırmalarını hesablamaq üçün istinad qiymətləri də tətbiq edilmişdir.

Bazar qiymətləri isə, bazarın o segmentində tətbiq edilmişdir ki, orada həqiqətən, müstəqil qurumlar işləyir.

Üçüncü mərhələdə vəziyyət dəyişməyə başladı. Əsas qiymətlər qrupu eyni qaldı, lakin onların ierarxiyası fərqləndi. İndi birinci yerə bazar qiymətləri, yəni birdəfəlik sövdələşmələrdəki qiymətlər çıxdı.

İstinad qiymətləri saxlanıldı, belə ki, OPEC-in rəsmi buraxılış qiymətlərinin mövcudluğu ilə yanaşı, (əsasən 1977-ci ilə qədər - OPEK ölkələrində milliləşdirmə dalğasından əvvəl) konsessiyaçıların vergilərinin hesablanması üçün istinad qiymətlərinin müəyyən edilməsi praktikası da qalmaqda davam etdi. Və müvafiq olaraq, transfer qiymətləri də onun kimi (Ömərov V., 2014: 7).

Dördüncü mərhələdə növbəti dəyişikliklər baş verdi - istinad qiymət mexanizmi yox edildi. Yalnız bazar qiymətləri və transfer qiymətləri saxlanıldı.

Son bir neçə il ərzində neft qiymətləri, 2002-ci il \$ 25-dan kəskin şəkildə yüksələrək, 2008-ci ilin iyulunda \$ 147 səviyyəsinə qalxdı və bundan sonra, müxtəlif səbəblərə görə, indiki 62 dollar səviyyəsinə qədər azalma baş verdi.

2016-cı ildə isə, neftin qiyməti bir barelə 30 dollardan aşağı düşdü, sonra da tədricən, 45-50 dollar aralığında təçəkkül tapdı (Tulenqutova D., 2018: 213).

OPEC bazarını əvəz edən ilk bazar növü, spot (yerli) ticarət bazarı idi. Orada yalnız xam neft deyil, həm də neft məhsulları satılmağa başladılar. Yerli bazarın

əhəmiyyəti, bazar iştirakçılarının sayının artması, əlavə bazarların inkişafı ilə müşahidə olundu.

Spot bazarı- malların dərhal çatdırılması şərti ilə birdəfəlik sövdələşmə bazarıdır. Təcili neft bazarı isə, transmilli korporasiyalar və böyük maliyyə təşkilatları, əsasən də investisiya bankları tərəfindən formalaşır.

Spot və təcili bazarlarda əməliyyatların birləşməsi, həm spekulativ hərəkətlərdən, həm də öz təsərrüfat fəaliyyətlərini optimallaşdırmaqdan istifadə etməklə xeyir götürməyə imkan verir.

Təcili neft bazarları-təsirli qiymət dəyişikliyinə cavab reaksiyasıdır. Qiymətlər sabit olduqda, kotirovkalarda dəyişikliklərdən qorunmağa ehtiyac yoxdur. Onlar dəyişildikdə, böyük inteqrasiya olunmuş şirkətlər bu dəyişikliklərdən çox da təsirlənmirlər, çünki onlar riskləri neft zəncirinin digər mərhələlərinə yaya bilirlər. Eyni zamanda onlar, kiçik şirkətlərə nəzərən, risk və ziyanları, fiziki cəhətdən daha yüngül şəkildə qapaya bilirlər.

1986-cı ildən etibarən, Brent, Dubay və Qərbi Texas orta göstəricilərinə əsaslanan qiymətlərin tətbiqi ilə, bazar qiymətləri, sabit qiymətlər üzrə aparılan ticarətdən, istiqamətləndirilən növlər adı altında, diferensial ticarətə (markerlərə) keçid etdi.

Üç əsas marker növü, üç regional bazardakı üç əsas birjaya uyğun gəlir:

1. Qərbi Texas nefti (“West Texas Intermediate” -WTI)- Amerika bazarı üçün, Nyu-York əmtəə bazarlarında satılır.

2. Brent (“Brent Crude”) - Avropa bazarları üçün, Londonda, Beynəlxalq neft birjasında satılır.

3. Dubay - Asiya- Sakit okean regionunda üstünlük təşkil etməklə, beynəlxalq Sinqapur əmtəə birjasında satılır.

Xaricdə, neftin keyfiyyət göstəricilərini təyin edərkən, keyfiyyətin sıxlıq və distilasiya modeli tətbiq edilir.

Tarixən, situasiya elə tərzdə inkişaf edib ki, ilk vaxtlarda katirovkalar, neftin çox məhdud növləri dairəsində keçirilirdi, hansı ki, bazarda daha aktiv şəkildə satılırdı və onun qiyməti haqqında məlumat almaq, daha sadə idi.

Neftin bu növləri sonralar, bazis növü kimi adlandırıldı. Katirovkalara dözümlü olmayan neft növləri üzrə olan sövdələşmələrdəki qiymətlər, güzəşt və ya mükafatlar nəzərə alınmaqla, bu və ya digər bazis növləri üzrə keçirilən katirovkalar əsasında formalaşdı (Mikayılova S., 2010: 76).

Əgər konkret neft partiyasının keyfiyyəti standartdan fərqlənirsə, onda sövdələşmə bağlanarkən partiyanın qiyməti, keyfiyyətə görə güzəşt və ya mükafat nəzərə alınmaqla keçirilən katirovkaların bazasında müəyyən edilir.

Neftin müxtəlif növlərinin qiymətlər nisbətində güclü təsiri, mövsümi faktorlardandır:

- Qışda yanacaq neftinə tələbat artdığından, ağır neftə tələb artır;
- Yayda mühərrik yanacağına tələbat artdığından, yüngül neftə tələb artır

Bundan əlavə, neftin müxtəlif növlərinin qiymətlər nisbətində dəyişməsinə, neftəməli müəssisələrinin texnoloji strukturlarında dəyişikliklər də təsir göstərir (Əliyev N., 2010: 146).

Və nəhayət, neftin müxtəlif növlərinin qiymətlərindəki fərqlərə, onun qiymətləndirildiyi məntəqənin yerləşdiyi yerlə, əsas neft emalı mərkəzləri arasındakı məsafə, mühüm faktor kimi təsir edir.

Neft qiymətlərinin dinamikası, ilk növbədə, maliyyə bazarında vəziyyət, təklif və tələbat balans, makroiqtisadi və geosiyasi mövqə, dollar məzənnəsi kimi müxtəlif faktorların təsiri altındadır (Kapustkin V., 2008: 19).

Texnologiyanın inkişafı ilə daha çox resursları istehsalə cəlb etmək olar, buna ən yaxşı nümunə kimi ABŞ-da qeyri-ənənəvi resurslarla neftçixarmanın kəskin artımıdır.

Neftin qiyməti və ya daha doğrusu, neftin qiymətləndirilməsi, fond bazarı üçün ən mühüm göstəricidir.

Neft qiymətləndirmələrinin dinamikası, əsasən ABŞ-ın iqtisadi vəziyyəti ilə bağlıdır.

Neft məhsullarının qiymətləri - bu cür tərkib hissələrinin cəmindən asılıdır:

- SIF neft qiymətləri kimi;
- dollar məzənnəsi;

- neftin çatdırılma məntəqəsindən / limanından, neft emalı zavoduna (NEZ) qədər olan məsafə üzrə nəqliyyat tarifləri;

- neft emalı (NEZ) və paylama şəbəkəsinin ticarət nişanı;

- neft və neft məhsulları üçün dövlətin vergiləri və haqları.

Dünyada istehsal olunan neft, keyfiyyətinə və buna uyğun olaraq qiymətinə görə fərqlənir. Qiymətlər, məhsulun tərkibi və neftə qarışmış müxtəlif parafin əlavələrinin miqdarından asılıdır.

Qiymətlərin etalonu kimi, tərkibi, Şimal dənizində (Avropa bazarları və OPEK ölkələri üçün) hasil edilən Brent markalı neftin tərkibinə oxşar olan və göndərmə üzrə müqavilələri, London Xammal Birjası İPE-də bağlanan neftin qiyməti götürülür.

“Brent” adı, neftdaşıyıcı laylar olan: Broom, Rannoch, Etieve, Ness və Tarbat lay adlarındakı baş hərflərin birləşməsindən yaranıb.

ABŞ-da marka növü kimi, WTI (West Texas Intermediate) markası xidmət edir. Eyni zamanda, NYMEX-də neftin konkret çeşidini yox, onun fiziki xüsusiyyətlərini nəzərdə tutaraq, Light Sweet Crude-yə, bir qayda olaraq, marka kimi istinad edilir.

WTI, əsasən benzin istehsalı üçün istifadə olunur, ona görə də bu tip neftə, ilk növbədə ABŞ və Çində daha çox tələbat var.

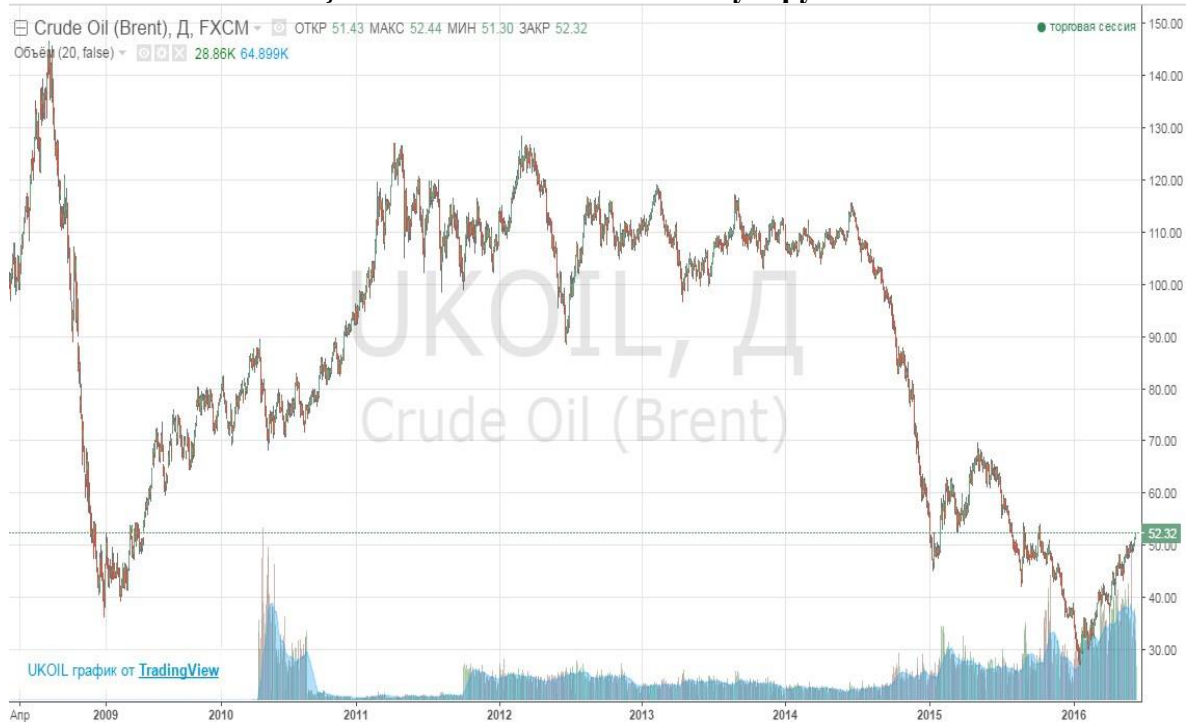
Bugünkü günə, BRENT xam neftinin kursu, barreli 45-50 dollar həddində qərar tutub (Xəlilov T., 2012: 17), WTI markalı xam neftinin kursu isə, barreli 50 dollar civarında təşkil edir.

Bir halda ki, neftin qiyməti Amerika Birləşmiş Ştatları dolları ilə ifadə edilir, dolların məzənnəsi ilə neftin qiymətləndirilməsi arasındakı asılılıq şübhəsizdir. Bunu əsaslandırın bariz nümunə kimi - 2014-ci ilin oktyabr ayındakı ABŞ valyutasındakı kəskin məzənnə sıçrayışını göstərmək olar.

Dollar məzənnəsinin artması, onun alıcılıq qabiliyyətinin artmasına və buna görə də, dollarla ifadə edilən qiymətlərin azalmasına rəvac verir, neft qiymətlərinin artması isə, dolların inflyasiyasına və onun məzənnəsinin azalmasına gətirib çıxarır. Neft fyuçersləri, dollar inflyasiyasından müdafiə vasitələridir.

Əgər, real və ya gözlənilən yüksək dollar inflyasiyası varsa, neft fyuçerslərinə tələbat artır. Artan tələbat xam neft qiymətlərinin artmasına kömək edir.

Şəkil 1. Brent markasının dünya qiyməti

Mənbə: bp.com/content (date of access:10.06.2018)

Beləliklə, dünya neft qiymətlərinin dinamikası bir çox hallarda, qlobal maliyyə sistemində təmsil olunan sərbəst kapitalın gələcəkdəki neft bazarına keçidindən asılıdır.

Neft fyuçers bazarı, hazırda neft bazarının bir hissəsi deyil, eyni zamanda maliyyə bazarının bir hissəsidir. Sərmayənin hərəkəti spontan deyil, borc böhranını aradan qaldırmaq və qlobal iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün, pul ilə stimullaşdırma siyasətini aktiv şəkildə həyata keçirən, ABŞ və Avropa Birliyi maliyyə qurumları və dövlət qurumları tərəfindən idarə edilir.

Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsinin daha da sərtləşdirilməsi, spekulativ kapitalın əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdırılmasına səbəb ola bilər. Bunun məqsədi- qloballaşma kontekstində, dünya iqtisadiyyatında böhran hadisələrini aradan qaldırmaqdır.

Belə tədbirlərlə, gələcəyə yönümlü əmtəə müqavilələri və bu cür törəmə maliyyə alətlərinin svopları üçün, spekulativ məhdudiyyətlər yaradılır.

Bununla belə, hal-hazırda swap-sövdələşmə əməliyyatlarında qiymət

tənzimlənməsi həyata keçirilmir. Bu, 2012-ci ilin sentyabrında OPEK, Beynəlxalq Enerji Agentliyi və bir sıra korporasiyalarla danışıqlar aparıldıqdan sonra, Qiymətli Kağızlar üzrə Beynəlxalq Təşkilatların (ingiliscə, International Organisation of Securities Commissions, IOSCO), swap-sövdələşmədə qiymət tənzimlənməsi sahəsindəki islahatlardan imtina etməsi səbəbi ilə baş verdi (Yakovlev P., 2017: 46).

Şəkil 2. WTI markasının dünya qiyməti

Mənbə: bp.com/content (date of access:10.06.2018)

Onun səlahiyyətliləri qeyd etdilər ki, tənzimləmələrin gücləndirilməsi effektiv olmayacaq və bazar qiymətlərinə mənfi təsir göstərəcək.

Beləliklə, hal-hazırda bazar, maliyyə bazarı tərəfindən sərt məhdudiyyətlərə məruz qalmadığı üçün bu, qısa müddət ərzində neftin qiymətinin kəskin şəkildə dəyişməsinə imkan verir. Neft bazarı çox qeyri-sabitdir və neft bazarında qiymətlər və ticarət həcmələrinin, bir çox hallarda, digər bazarlar üçün indikator olduğunu nəzərə alsaq, neft bazarındakı qiymətlər, digər əmtəə birjalarının qiymətlərinə kəskin təsir göstərir.

1.3. Dünya neft bazarının müasir vəziyyəti

Neft, benzin, kerosin, dizel yanacağı, yanacaq yağı, yağlar kimi malların emalı və alınması üçün xammaldır və kimya sənayesində də istifadə olunur.

Neftdən əldə edilən bir sıra məhsullar (benzin, dizel yanacağı və s.) alternativlər ilə əvəz edilə bilər, bəziləri isə- əvəzolunmazdır. Bunlara parafinlər, sürtkü yağları, bitum daxildir.

Son illərdə, qlobal enerji bazarının strukturunda neftin payı, təxminən 40% təşkil edir. İyirminci əsrin əvvəllərində qlobal iqtisadiyyatda müxtəlif növ enerji istehlakı strukturunda neftin payı 35%-ə qədər azalmışdır. Analitiklərin öncəgörmələrinə görə, bu göstərici uzun müddət eyni səviyyədə qalacaq. Neft İxracatçı Ölkələrin (OPEC) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının(BMT) mütəxəssislərinin uzunmüddətli proqnozlarına əsasən, 2020-ci ilə qədər dünya neft bazarında neftin payı 30% təşkil edəcək, 2050-ci ildə isə 28-29% olacaq.

İngiltərənin BP şirkətinin məlumatına görə, 2014-cü ildə dünya ehtiyatları 239,8 milyard ton təşkil edib. Bu məlumatlar, 2015-ci il Dünya Enerji Statistik xülasəsində dərc edilmişdir (bp.com/content (date of access: 10.06.2018)). Bütün dünya ehtiyatlarının təxminən 75% -i OPEC-in üzvü olan neft ixrac edən ölkələr qrupuna məxsusdur.

OPEK-1960-cı ildə qurulan və neft ixrac edən ölkələrin Təşkilatıdır. Hazırda OPEK-in tərkibinə 12 ölkə daxildir: Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq, Küveyt, Qatar, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), Liviya, Əlcəzayir, Angola, Nigeriya, İndoneziya, Venesuela.

Dünya neft ehtiyatlarının 2/3 hissəsini OPEK ölkələri təşkil edir.

Bütün neft ehtiyatlarının 60%-i Yaxın Şərqdə cəmlənmiş və aşağıdakı ölkələrə aiddir: Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq, Küveyt və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri.

Sübut olunmuş ehtiyatları baxımından dünyada birinci yer, Venesuelaya məxsusdur. Onun ehtiyatları 293 milyard barel (46,6 milyard ton) təşkil edir ki, bu da qlobal karbohidrogen ehtiyatlarının təxminən 17,5 faizini təşkil edir.

İkinci yer, 267 milyard barel və ya 36.7 milyard ton sübut edilmiş ehtiyatı olan

Səudiyyə Ərəbistanındır. Bu, dünyanın 15.7% -ni təşkil edir.

Kanada 172,9 milyard barel ehtiyat (27,9 milyard ton) və ya dünya miqdarının 10,2 faizi ilə üçüncü yerdədir (bax Şəkil 1.) (bp.com/content (date of access:10.06.2018))

Diaqramda görüldüyü kimi, möhtəşəm neft ehtiyatları baxımından adı çəkilən üç ölkə ilə yanaşı ilk onluğa: İran, İraq, Rusiya, Küveyt, OEA və ABŞ da daxildir.

Əhəmiyyətli xammal ehtiyatları, həmçinin, Meksika, Nigeriya, Əlcəzayir, Liviya kimi ölkələrdə cəmlənib. BP-nin məlumatına görə, Rusiya Federasiyasının, 2014-cü ildə təsdiqlənmiş neft ehtiyatları 6.1% (əvvəlki illə müqayisədə 5.3%) təşkil edib.

Qərbi Avropanın bir çox ölkələri də neftlə zəngindir. Bunlar Böyük Britaniya, Norveç, Danimarka, Hollandiya kimi ölkələrdir. Bu ölkələrin neft ehtiyatları Şimali, Norveç və Barents dənizlərində yığılıb.

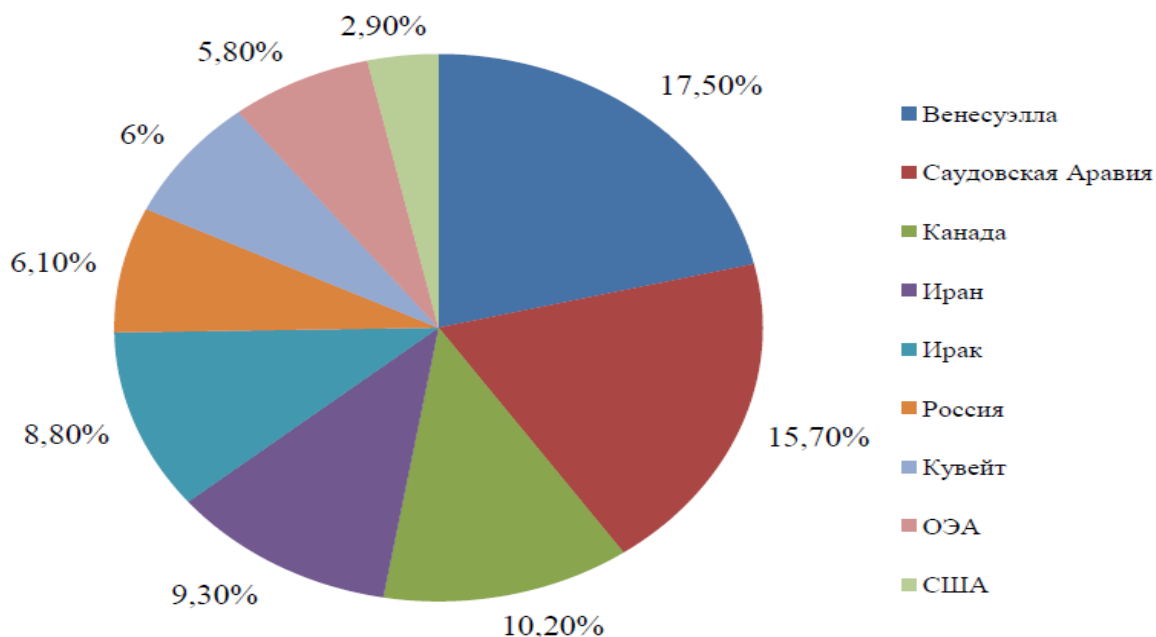
Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələr, yeni yataqların axtarışı və onların mümkün inkişafı ilə, neft ehtiyatlarını artırmağa çalışırlar. Hazırda ehtiyatlar, müasir mühəndislik və yeni texnologiyaların hazırkı səviyyəsinə görə, dərinlikdən çıxarılması baxımından qiymətləndirilir.

Venesuela 2010-cu ildən etibarən, təsdiq edilmiş ehtiyatlarını kəskin şəkildə artırmışdır, 2013-cü ildən etibarən isə, qlobal ehtiyatlar arasında birinci yeri tutan və bir neçə onillikdə lider olan Səudiyyə Ərəbistanından üstündür (bp.com/content (date of access:10.06.2018)).

Ağır neftin ən böyük yataqları Venesuelada cəmlənir. Ölkədə, bir neçə neft layihəsi hazırlanmışdır. Venesuela, üç təmizlənmə variantını tətbiq edir. Məsələn, kimyəvi maddələrlə çox ağır nefti qarışdırmaqla, çox bahalı qurğularda orta sintetik və yüngül neft istehsal edilə bilər.

İndi, neftdaşıyıcı şist və qumdaşı yataqlarına xüsusi diqqət yetirilir. Belə neftin ən əhəmiyyətli yataqları ABŞ və Kanadada cəmləşir. Rusiya da oxşar depozitlərə malikdir. Neft qumları özündə xam neft, kvarts qumu, gilli məhlul və su ehtiva edir. (bp.com/content (date of access: 01.06.2018)). Ancaq işlənmə və istehsal xərcləri kifayət qədər yüksəkdir.

Şəkil 3. Qlobal ehtiyatlardakı ilk on ölkənin payı

Mənbə: (bp.com/content (date of access: 01.06.2018)).

Neft hasilatı üzrə ölkələr qeyri-bərabər paylanır. Bütün neft istehsal edən ölkələri bir neçə qrupa bölürlər:

- ildə 500 milyon tondan artıq istehsal edən ölkələr;
- 200-dən 500 milyon tona qədər istehsal edən ölkələr;
- 50-dən 200 milyon tona qədər istehsal edən ölkələr;
- 50 milyondan az istehsal edən ölkələr.

Birinci qrupda Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ var.

İkincidə - Çin və Kanada.

Üçüncü qrup ən böyükdür. Bunlara İran, İraq, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Küveyt, Qazaxıstan, Venesuela və başqaları daxildir.

Dördüncü qrupa Azərbaycan, Oman, Ukrayna daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəncilik sahəsində müstəsna lideri müəyyən etmək çox çətinidir. Bunun üçün aşağıdakı səbəblər var:

- xam neftin həcminə dair məlumatların etibarlılığının müəyyən edilməsinin mümkünsüzlüyü;
- beynəlxalq təcrübədə istehsal həcmi müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif üsulların tətbiqi.

Cədvəl 1. 500 milyon tondan çox istehsal həcmində olan ölkələr

Ölkələr (min/ton)	2013	2014	2015	2016 (proqnoz)
1. Rusiya	531,0	534,1	540,7	525,0
2. Səudiyyə ərəbistını	534,8	543,4	568,5	540,0
3. ABŞ	448,5	519,9	567,2	510,0

Mənbə: bp.com/content/dam/bp/en/corporate (date of access: 01.06.2018)

Məlumatları cədvəllərdə və diaqramlarda müqayisə etsək (Şəkil 2), biz fərqlərini dəqiq şəkildə görə bilərik. Bu, bu gün bazarda müstəsna bir lider olmadığını təsdiqləyir. Ancaq son üç ildə ən yaxşı üçü dəyişməz olaraq qalır. Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı və ABŞ. Qeyd edək ki, Rusiya 1998-ci ildən etibarən istehsal olunan və ixrac edilən neft həcmələrini aktiv şəkildə artırır. Bununla birlikdə, dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin azalması səbəbindən ölkəmiz dünya iqtisadiyyatının dünya neft qiymətlərinə olan yüksək asılılığından dolayı "qara qızıl" istehsalını azaldı.

Son illərdə ABŞ, öz növbəsində, neft hasilatının həcmi fəal şəkildə artırılmaqla dünya neft bazarlarında təklifin xeyli artmasına nail oldu ki, bu da bazarda qiymətlərin düşməsi ilə yeni situasiyanın yaranmasına gətirib çıxardı. Öz daxilində neft hasilatının artırılması, Birləşmiş Ştatlara imkan verdi ki, ölkəsində kifayət qədər "qara qızıl" ehtiyatları yaratsın. Bunun nəticəsi olaraq, ABŞ, neft idxalından olan asılılığını azaltdı.

Bir çox mənbələrə görə ABŞ, 2014-cü ildə xalis istehsal üzrə Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanını qabaqladı, lakin amerikan neftinin sıxlığının aşağı olma səbəbindən, yəni o, daha yüngül olduğu üçün, tonla hesablayanda, ABŞ istehsalının həcmi daha az oldu (bp.com/content (date of access: 01.06.2018)). 2016-cı ildə neft hasilatı həcminə dair aşağıdakı məlumatlara (Cədvəl 2-yə) baxın.

Cədvəl 2. 2016-cı ildə neft hasilatı (gündə min barel)

	2016		
	Yanvar	Fevral	Mart
Rusiya	10466	10032	10927
OPEK ölkələri:	32439	32236	32251
O cümlədən İraq	4399	4156	4199
O cümlədən Səudiyyə Ərəbistanı	10128	10120	10120

Mənbə: bp.com/content (date of access: 10.06.2018)

2016-cı ilin mart ayında dünya neft bazarında faktiki ixrac qiyməti ton başına 241,3 dollar təşkil edib ki, bu da əvvəlki aya nisbətən 14,6% çoxdur.

Beynəlxalq ticarətdə "qara qızıl" aparıcı rol oynayır və həcmi baxımından dünya ticarətinin ən vacib məhsullarından biridir. Qeyd edək ki, dünyada neft məhsullarının ticarətində yüzdən çox dövlət iştirak edir. Bu, xüsusilə neft idxalına aiddir. Ancaq dünyanın neft idxalının təxminən 80% -i, təxminən on beş dövlətin payına düşür. Eyni zamanda, dünya neft ticarətinin coğrafiyası dağınıqdır. Daha geniş miqyaslı neft ticarəti, Orta Şərqdə (Fars körfəzində), Qərbi Avropada, Cənub-Şərqi Asiyada, Karib hövzəsindədir. Bu, xam neftin ticarətinə aiddir.

Lakin neft məhsullarının xarici ticarətinin başqa bir xüsusiyyəti var. Neft məhsullarının ticarəti sahəsində aparıcı rolu, neft emalı zavodlarına (NEZ) malik, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr oynayır - harada ki, emal prosesləri cəmlənib.

Neft ilə xarici ticarət əməliyyatlarının miqyasına görə, Fars körfəzi, Qərbi Avropa, Karib hövzəsi və Cənub-Şərqi Asiyayı ayırmaq olar.

Xam neft və neft məhsullarının əmtəə bazarları arasında fərq mövcuddur. Xam neft bazarında, milli monopoliya şirkətlərinin və transmilli şirkətlərin təmsil olduğu, çox yüksək səviyyədə inhisarçılıq mövcuddur.

Neft məhsulları bazarında, şirkətlər arasında şaquli inteqrasiya edilmiş strukturlar olmasına baxmayaraq, inhisarlaşma daha az dərəcədə ifadə olunub.

Dünyadakı əsas neft ixracatçıları on dörd dövlətdən ibarətdir. Bütün ixracatçılar, bölgələr üzrə aşağıdakı kimi paylanıb:

- Asiya (Yaxın Şərq): Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), İran, İraq, Qatar.
- Avropa: Norveç, Rusiya, Böyük Britaniya.
- Amerika: Kanada, Meksika, Venesuela.
- Afrika: Nigeriya, Angola, Əlcəzayir.

Bu gün neftin ən böyük ixracatçıları Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanıdır.

Cənubi Amerikada əsas istehsalçı Venesueladır, hansı ki, ölçüsünə görə nəhəng ehtiyatları olmasına baxmayaraq, nisbət hesabı ilə çox az neft istehsal edir (dünya istehsalının təxminən 3,5% -i).

Şimali Amerika ölkələri, hansı ki, hasilatları dünya istehsal payının 19%-ni təşkil edir, Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı şist yataqlarının emalı hesabına, hasilatdakı artımı, 2012-ci illə müqayisədə, 9,7% çoxaltdılar.

Bununla belə, öz neft istehsalının əhəmiyyətli həcminə baxmayaraq, ən böyük neft idxalçısı ABŞ və Çindir. Lakin onların hasil etdiyi neft, iqtisadiyyatlarının ehtiyacları üçün kifayət etmədiyindən, böyük həcmdə neft almağa məcbur qalırlar.

Bu ölkələrlə yanaşı, Hindistan və Yaponiya da neft idxalına görə liderdir.

II Fəsil AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA NEFT QIYMƏTLƏRİ VƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan Respublikasında neft qiymətlərinin büdcənin formalaşmasına təsiri

Neft qiymətləri səviyyəsindəki dəyişikliklər ÜDM-in və vergi gəlirlərinin dinamikasının konyunkturunun tərkib hissəsindəki ən vacib amillərdən biridir. Bu komponenti qiymətləndirmək üçün biz ölkənin büdcəsində neft və qaz gəlirlərinin (yəni, neftin qiymətindən asılı olaraq gəlirlərin) payını müəyyən edəcəyik. Azərbaycanda neft və qaz gəlirlərinin hesablanması üsulu Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş və Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda təsbit edilmişdir (<http://turana.az/ext/news>).

Dünya enerji bazarında vəziyyətə və regional siyasi və iqtisadi inkişafa dair perspektivlər nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda inflyasiyanın yeni dövrü gözlənildiyini və bu respublika üçün əhəmiyyətsiz nəticələr əldə edəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür (Mursaqulov T., 2018).

2017-ci ilin yekunları üzrə Azərbaycanda inflyasiya 12,9% təşkil etmişdir (<https://az.sputniknews.ru>).

Cədvəl 3. İstehlak məhsullarının və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indeksləri(əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

İllər	Cəmi məhsullar və xidmətlər	ondan:		
		Ərzaq məhsulları	Qeyri-ərzaq məhsulları	Ödənişli xidmətlər
2010	105,7	107,2	102,3	104,3
2011	107,9	110,4	102,6	104,7
2012	101,1	100,8	101,0	101,2
2013	102,4	102,2	100,8	103,5
2014	101,4	101,0	103,2	100,3
2015	104,0	106,1	103,8	101,2
2016	112,4	114,7	116,7	105,8
2017	112,9	116,4	111,6	109,3

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Link: <https://www.stat.gov.az>

Statistikaya görə, ötən il ərzaq qiymətləri 16,4% artmışdır. Xüsusilə kolbasa, balıq, süd məhsulları, yumurta, zeytun yağı, çay və qəhvə qiymətlərinin artması. Qeyri-ərzaq mallarının qiymətlərinin artması 11,6%, ödənişli xidmətlərin həcmi isə 9,3% təşkil edib.(www.finanz.ru).

Əvvəllər Azərbaycan hökuməti ölkədə orta illik inflyasiyanı 7,3% səviyyəsində proqnozlaşdırırdı, lakin ötən ilin oktyabrında proqnoz 13,2% -ə enmişdir. 2016-cı ildə Azərbaycanda inflyasiya 12,4% təşkil edib (https://www.finanz.ru).

Eyni zamanda, rəsmi statistik məlumatlar iqtisadiyyatın artım tempi ilə neft qiymətləri arasında sərt birbaşa əlaqələrin olduğunu təsdiqləmir. 2017-ci ildə neftin ixrac qiymətləri əvvəlki 2016-cı illə müqayisədə 1,1 dəfə artaraq, ÜDM-in və investisiyaların artım tempi eyni səviyyədə qalmışdır, sənaye istehsalının artımı, real əmək haqqı və əhalinin real istifadə olunan gəlirləri azalmışdır (Kərimov R., 2018).

İqtisadiyyat valyuta ehtiyatlarının artması olmadan yaxşı işləyə bilər. Sərmayenin səmərəli həyata keçirilməsi mübadilə nəzarətləri ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Bundan əlavə, enerji ixracından əldə olunan gəlirlərin artması əsasən yaranır. Orta dövrdə xarici gəlirlərin xalis ixracatı sərmayə idxalını tənzimləyərək sıfıra endirilə bilər.

Cədvəl 4. İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı (əsas qiymətlərlə) cari qiymətlərlə, milyon manat

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	42465,0	52 082,0	54 743,7	58 182,0	59 014,1	54 380,0	60 425,2	70 135,1
o cümlədən:								
neft-qaz sektoru	20409,5	2829,9	24 487,3	23 778,1	21 405,2	15 382,2	19 552,6	25 000,8
qeyri-neft sektoru	19179,0	231961	26 864,4	30 525,9	33 195,9	34 138,8	35 951,1	40 012,3
məhsula və idxala xalis vergilər	2876,5	3 056,0	3 392,0	3 878,0	4 413,0	4 859,0	4 921,5	5 122,0

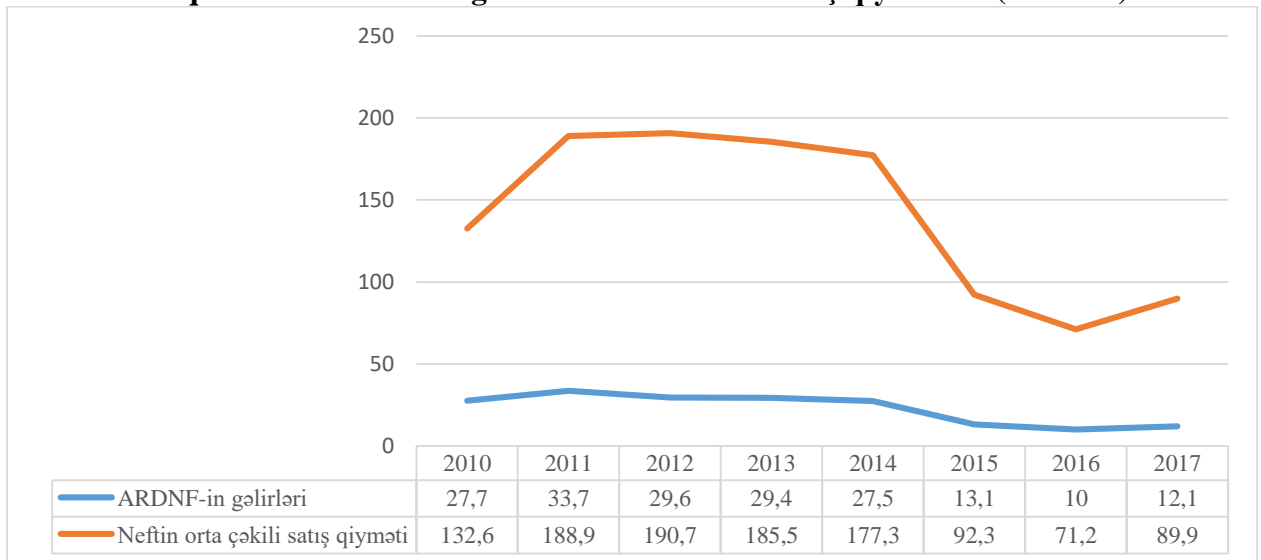
Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Link: www.stat.gov.az

Lakin, hər halda, kapitalın xalis ixracatı, xarici investorların mənfəətinin xalis ixracatı və xarici valyuta ehtiyatlarının artması iqtisadi dinamikaya müsbət təsir göstərmir. Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatı üçün zərərə uğramadan, müəyyən bir zaman gecikməsi ilə neft və qaz ixracatı təxminən yarıya endirilə bilər. Buna görə, uyğun valyuta tənzimləməsi ilə, neftin ixrac qiymətləri təxminən yarıya endirəcək olsa da, iqtisadiyyat zərər görməyəcək, bu olduqca realdır (www.finanz.ru).

Digər kanallar neft qiymətlərini ixrac edə bilməklə nəzəri olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamikasına təsir edə bilər? Enerji ixracı ilə yaradılan xalis ixrac, ümumi tələbatın bir hissəsidir və buna görə də, digər sənayelərdən olan məhsullara sərmayə və tələblərə müəyyən bir təsir göstərir. Lakin ilk növbədə, bu möhtəşəm təsir neftin qiymətindən deyil, qazın və neft məhsullarının real həcmindən asılıdır. Daxili enerji istehlakının artımının çarpıcı təsiri xarici tələbatın təsiri ilə eyni olacaqdır. İkincisi, enerji istehsalında artımın çarpıcı təsiri istehsal sənayesinin çarpıcı təsiri ilə müqayisədə nisbətən kiçikdir, yəni digər sənaye məhsullarına tələbatın, məsələn, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı məhsulları və s. tələbatın artmasından daha az artmasına səbəb olur.

Diagram 1. ARDNF-nin gəlirləri və neftin orta satış qiymətləri (manatla)

Mənbə: www.oilfund.az

Xalis ixracın pul vəsaitlərinin böyüməsi ölkəyə xarici pul axınına səbəb olur. Xarici valyutanın tədarükü kapitalın ixracı və hökumətin xarici borclarının geri qaytarılması ilə əhatə olunmadığı və böhran dövründə bankların və korporasiyaların xarici borclarının azalması ilə rəsmi valyuta ehtiyatlarının artmasıdır. Valyuta

ehtiyatlarının artması, Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarının artımını digər mənbələrdən maliyyələşdirə bilməyəcəyi səviyyədə pul kütləsini genişləndirməklə Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyələşdirilir. Nəticədə, praktikada pul məbləğinin artması xalis ixraca bağlıdır. Parlaq genişlənmə ağlabatan sərhədlər içində həyata keçirilir, özü də iqtisadi böyüməyə qatqı təmin edir. Bununla belə, ilk növbədə, pul kütləsinin genişləndirilməsi artıq xarici valyutanın alınması yolu ilə əldə edilə bilməz, lakin iqtisadiyyatın artmasına daha çox kömək edəcək daxili kreditin genişləndirilməsi ilə mümkündür. İkincisi, əgər xalis ixracın böyüməsi sərmayenin ixracının artırılması ilə müşayiət olunarsa, xarici valyutanın həddən artıq tədarüku əhəmiyyətsizdir, üçüncüsü, Mərkəzi Bank xarici valyutanı pulla maliyyələşdirə bilər, amma digər mənbələrdən birinə pul məhdudlaşdırma siyasətini aparmağa üstünlük verir (www.interfax.az).

Bu, 2018-ci ildə belə vəziyyət inkişaf etdi: neft qiymətləri yüksəldi, xalis ixrac artdı, eyni zamanda xüsusi kapital axınları dramatik şəkildə artdı, belə ki, xarici valyuta ehtiyatları az idi. Əksinə, gəlirlərin artması və büdcə xərclərinin azalması Mərkəzi Bankın xarici valyutanın alınması üçün buraxılmış pulları udmaq, sterilizasiya etməyə imkan verdi. Nəticədə iqtisadi artıma təsir edən bir sərt pul məhdudiyyəti var idi. Pul tədarük mexanizminin beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq yenidən qurulması, iqtisadi nəzəriyyə və sağlam düşüncə tələbləri pul genişləndirilməsi və xalis ixracın əlaqəsini pozmağa imkan verir.

Bundan əlavə, neftin ixrac qiymətlərinin artması yanacaqın hasilatına investisiya və xarici kapital axını səbəb olur. Lakin, artıq qeyd olunduğu kimi, xarici investorların orta müddətdə daxilolmaları xarici investorların gəlirləri ilə balanslaşdırılmışdır və hasilat sənayelərinə investisiyaların real effektivliyi olduqca şübhəlidir (Sarablinskaya S., 2017).

Dünya neft qiymətlərinin artması daxili bazarda neft, neft məhsulları və qazın alınması üçün daha yüksək qiymətlərlə reaksiya verir ki, bu da iqtisadiyyatın digər sektorlarının rentabelliyyəsinə mənfi təsir göstərir. Doğrudur, dünya qiymətlərində azalma halında daxili enerji qiymətlərinin artması dayanıqsızdır: indi neft və qaz inhisarçıları daxili istehlakçı hesabına xarici bazarlarda itkilərini ödəməyə çalışırlar.

Beləliklə, daxili enerji qiymətlərinin dinamikası monopolist qiymətlərlə olduğu kimi, dünya qiymətlərinin dinamikası ilə bağlı deyil.

Nəhayət, dünya neft qiymətlərinin konsolidasiya edilmiş büdcə gəlirlərinə təsirini nəzərə almağa davam edir. Büdcə gəlirlərinin ilk növbədə dünya ixrac qiymətlərindən asılılığı aydın və şübhəsizdir. Bununla birlikdə, tamamilə doğrudur. Əvvəlcə ixrac gəlirləri həmişə xarici valyuta mənfəətidir. Korporativ gəlir vergisi, təbii ehtiyatların istifadəsi üçün ödənişlər, stabilizasiya fondlarına olan vəsaitlər və s. kimi ödənişlərin və ayırmaların edilməsi üçün ixracatçılar bu valyutanı satmalıdırlar. Daxili valyuta bazarında artıq valyuta ehtiyatları artıq olduqda və bu demək olar ki, həmişədir, valyuta ehtiyatlarının artması müvafiq miqdarda artacaq.

Buna görə, Mərkəzi Bank emissiya ehtiyatları və digər mənbələr, dövlət hesablarında qalıqlar və daxili kreditlərin azaldılması hesabına valyuta alışı üzrə xərcləri artıracaq. Bu vəziyyətdə, büdcə gəlirlərinin "son şəraitdə" maliyyələşdirilməsi mənbəyi Mərkəzi Bankın xarici valyutanı satın aldığı vəsaitdir. Amma bu vəsaitlər, xüsusilə Mərkəzi Bankın verdiyi resurslar, net ixracın bilvasitə əməliyyatları olmadan, büdcənin maliyyələşdirilməsinə, ixracçıların valyuta satışı, Mərkəzi Bank tərəfindən valyutanın alınması üçün istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, bu vasitəçilik əməliyyatları nöqtədən uzaqdır, iqtisadiyyata dağıdıcı təsir göstərir.

İxracatçılar tərəfindən vergi və ödənişlərin ödənilməsi üçün satdığı valyutanın valyuta bazarında həddən artıq olmadığını və alıcı Mərkəzi Bank deyil, özəl sektor olduğunu düşünsün. Amma bu, sərmayenin müvafiq məbləğdə ixracı özəl sektor təşkilatları - banklar, korporasiyalar, ev təsərrüfatları tərəfindən həyata keçirildiyi anlamına gəlir. Bu vəziyyətdə, enerji ixracı ilə bağlı büdcə gəlirləri potensial daxili qənaətdən birbaşa çıxarılan özəl sektor tərəfindən kapitalın ixracı ilə balanslaşdırılmışdır. Hər halda, büdcəni artırmaq üçün dollar gəlirləri rublə çevrilməlidir və bu yalnız daxili və xarici ehtiyatların hesabına mümkündür. Xarici valyuta daxilolmaları cari dövrdə ölkənin ehtiyatlarını yalnız bu valyutanın idxal üçün ödənilməsi üçün istifadə ediləcəyi təqdirdə artırmalıdır.

Bu, büdcənin formalaşmasında, pul kütləsində və sərhədlərin sərhəd xaricində mövcud vəziyyətdə dünya enerji qiymətlərində kəskin azalma Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ciddi nəticələrə gətirməyəcək, yəni xarici kapitalın, rubl amortizasiyasının, pul kütləsinin azaldılmasının, büdcə kəsiri və s. Amma dəyişə biləcək və dəyişdirilməlidir ki, bu şərəfli şərtlər dəqiqdir. Əlbəttə, pul vəsaitlərinin tədarük mexanizmi, büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi, kapitalın idxalı və ixracı mümkün deyil, dəyişikliklər tədricən və sürətlə böhran şəraitində həyata keçirilməlidir (www.finanz.ru).

Bildiyimiz kimi, dövlət büdcəsi cəmiyyətin bütün üzvləri və seqmentləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sənəddir. Ölkədə fəaliyyət göstərən hər bir vətəndaş, hər bir ailə, hər bir təbii və hüquqi şəxs hökumətin maliyyə siyasətindən az miqdarda təsirlənir: bir qismi vergi ödəyiciləri, digərləri isə maaş alır və ya büdcədən kömək edir, digərləri isə sifarişlər və ya subsidiyalar büdcə vəsaitləri və digərləri - büdcənin hesabına həyata keçirilən işlərin nəticələrini (məsələn, məktəblərin, uşaq bağçalarının, yolların və s.) istifadə edilməsi kimi.

Təsadüfi deyildir ki, dövlət büdcəsi hökumətin iqtisadi siyasətinin aynası hesab olunur. Müzakirə və təsdiq edilmiş büdcəyə təqdim edilən hər kəs gələn il hökumətin ona qarşı münasibətinin ifadəsini görür. Buna görə hazırlıq prosesi və büdcə layihəsinin müzakirəsi ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır.

Lakin Azərbaycanda büdcə prosesi hələ də yalnız daxili məsələdir və ümumi ictimaiyyətin prosesə qoşulması təmin olunmur. Və bu yanaşmadan dolayı, Azərbaycan büdcənin minimal açıqlığı olan ölkələr qrupunda idi. Beləliklə, bu ilin yanvar ayında nəşr olunan Açıq Büdcə İndeksi ilə mümkün olan 100-dən yalnız 34 bal toplayan respublikamız nüfuzlu "Beynəlxalq Büdcə Tərəfdaşlığı" ilə 115 ölkə arasında 78-ci olub (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, İllik hesabat 2017).

Məlum olduğu kimi, 2019-cu il üçün dövlət və konsolidasiya edilmiş büdcələrin hazırlanması prosesi bu ilin yanvar ayının sonunda başlamışdır. Lakin ictimaiyyət büdcənin gələn il üçün parametrləri barədə oktyabr ayının sonunda, bir müddətdən sonra Milli Məclisdə büdcə layihəsinin təqdimatından sonra bir qədər

sonra məlumat əldə edə bildi. Hazırda bu layihənin 2019-cu il üçün dövlət büdcəsi Milli Məclisdə müzakirə olunur.

Bu müzakirələrdə ictimaiyyətin iştirakı təmin edilmir. Ötən illərdə olduğu kimi, büdcə bütün maraqlı tərəflərin konsensusunun deyil, yalnız hökumətlərin maraq dairələrindən olan razılaşmaların nəticəsidir. Bu baxımdan 2019-cu il dövlət büdcəsinin müzakirəsinin hazırlanması mərhələsində yeni və fərqli bir şey görmədik.

2018-ci il büdcə prosesində istifadə olunan yeni bir vasitə kimi, "büdcə qaydası" adlanır. 2018-ci ilin iyun ayında "büdcə qaydası" nın tətbiqi ilə bağlı "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Bu qayda dünya bazarında neft qiymətlərində kəskin dəyişikliklərin dövlət büdcəsinə mənfi təsirini azaltmaq üçün istifadə olunur. (CESD, tədqiqat qrupu, 2018).

Büdcə qaydası - orta və uzun müddətli dövrdə makroiqtisadi sabitlik, maliyyə və kredit intizamını təmin edən maliyyə siyasətinin tətbiqinə xidmət edən bir vasitədir. Qanunun 11-1.2-ci maddəsinə əsasən, konsolidasiya edilmiş büdcənin xərclərinin yuxarı həddi cari ilin konsolidasiya edilmiş büdcəsinin təsdiq olunmuş xərclərinin 103% -dən artıq olmamaq şərti ilə müəyyən edilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu ilin ortalarında hökumət 2018-ci il dövlət büdcəsinin gəlirlərini və xərclərini demək olar ki, 2 milyard manat təşkil edir (əsasən Dövlət Neft Fondundan köçürülmə hesabına), bununla bağlı 2019-cu il Dövlət büdcəsinin tərtib olunması zamanı büdcə qaydasının tətbiq edilməsinin "yaxşı başlanğıc" formalaşdırılmışdır (www.turan.az).

Büdcə gəlirlərinin neft sektorundan asılılığı dərəcəsi yenidən artmaqdadır. Hökumətə görə, 2017-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərindəki neft sənayesinin payı 2011-ci ildə 75,1% -dən 47,7% -ə düşüb, 2019-cu ildə isə bu göstərici 59,8% -ə çatacaq. Hökumətin təxminlərinə görə, gələn il dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təxminən 60% -i neft sektorundan çıxacaq.

Burada qeyd etmək istərdik ki, bu gəlirlərin dövlət büdcəsinin gəlirlərində payı bu göstəricidən daha yüksəkdir. Çünki müvafiq hesablamalarla hökumət neft

sənayesindəki bütün gəlirləri nəzərə almır. Məsələn, məhsulların pay bölgüsü müqavilələri (İBBS) çərçivəsində fəaliyyət göstərən xarici subpodratçı şirkətlər üçün gəlir vergisinin ödənilməsi, neft sektorunda işləyənlərin gəlir vergisi ödəmələri dövlət hesablamalarına daxil edilmir. Əks halda, neft sektoru üzrə birbaşa büdcə gəlirlərinin payı 60% -dən çox olacaqdır.

Gələn il vergi siyasəti sahəsində aşağıdakı dəyişikliklər gözlənilir (<http://turaz.az>):

- neft-qaz sektorunda işləməyən qeyri-dövlət vergi ödəyiciləri üçün mənfəət vergisi stimullarının tətbiqi və bu cür müəssisələrin icbari sosial sığorta haqlarının azaldılması;

- ölkə üzrə 2% sadələşdirilmiş vergi dərəcəsinin istifadəsi;

- Əlavə dəyər vergisi tətbiq edilən dövriyyənin tədricən genişləndirilməsi (ƏDV);

- kənd təsərrüfatının istehsalçılara tətbiq edilən vergi imtiyazlarının 5 ilədək artırılması;

- kiçik sahibkarlıq subyektinin təsisçisinin dividend gəliri üzrə vergidən imtina edilməsi;

- istehlak mallarının siyahısının genişləndirilməsi, idxal üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, yerli istehsal, dövriyyə, topdan və pərakəndə pərakəndə satış.

Büdcə siyasətində hökumət 2015-ci ilə qədər tətbiq olunan strategiyaya qayıdır: dövlət büdcəsindən kapital qoyuluşlarına ayrılan vəsaitin həcmi kəskin şəkildə artır.

Beləliklə, gələcək il büdcə maliyyələşdirilməsi 6,8 milyard manat (bütün büdcə xərclərinin 27,6% -i qədər) məbləğində gözlənilir ki, bu da 2018-ci il üçün proqnozdan 1,7 milyard manat və 4,1 milyard manat (və ya 2,5 dəfə) çoxdur. 2017 göstəricisi.

Gələn ilin büdcəsini hazırlayarkən dünya bazarında neftin qiyməti 1 barel üçün 60 dollara düşüb. Hökumətin məlumatına görə, 2019-cu ildə 13,7 milyard manat və ya dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 59,8 faizi qeyri-neft sektorundan birbaşa gəlirlər və 9,2 milyard manat (40,2 faiz) təşkil edəcək. Eyni zamanda, neft-qaz

sektorundan gəlirlərin 11364,3 milyon manatı Dövlət Neft Fondundan, 1,450,0 milyon manatı Dövlət Neft Şirkətinə ödəniş payına, qalan 886,0 milyon manat isə HPBS üzrə fəaliyyət göstərən xarici müqavilələrin payına düşür. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müstəqil tədqiqatlar dövlət büdcəsinin gəlirlərindəki neft-qaz sektorunun birbaşa gəlirlərindən daha yüksək (təxminən 65% -ə qədər) payı təklif edir (www.az.sputniknews.ru).

Hökumətin sözlərinə görə, gələn il 2018-ci il üçün təsdiq edilmiş büdcə ilə müqayisədə neft-qaz sektorunda dövlət büdcəsinin gəlirləri 354,3 milyon manat (2,7 faiz), qeyri-neft sektorunda gəlirlər 414,1 milyon manat (4,7 faiz) artacaq. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmaların payına 260,0 milyon manat və ya 63 faiz düşür.

Ancaq diqqətə layiq bir vacib nöqtə var: bildiyiniz kimi, 2018-ci il üçün dövlət büdcəsinin ilkin proqnozu neftin bir barrel üçün 45 dollara satdığı qiymət əsasında həyata keçirilmişdir;

Bu ilin ortalarında neft qiymətlərinin artımını (barrel başına 55 dollara əsasən) nəzərə almaq üçün proqnozlaşdırıldı və neft sektorunda ümumi gəlirlərin proqnozu 2,2 milyard manat artdı.

Bununla yanaşı, Dövlət Gömrük Komitəsi vasitəsi ilə yaradılan qeyri-neft sektoru üzrə vergi gəlirlərinin proqnozu təxminən 1,0 milyard manat azaldılmış, Vergilər Nazirliyinin verdiyi gəlirlərin proqnozu isə 725,0 milyon manat artmışdır.

Lakin bu dəyişiklikləri nəzərə alaraq, faktiki olaraq, neft-qaz sektorunda dövlət büdcəsinin gəlirləri təxminən 2,5 milyard manat (2018-ci il üçün ilkin büdcə proqnozları ilə müqayisədə) artırsa, qeyri-neft sektorunda gəlirlər kəskin şəkildə azalacaq, xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlir nəzərə almırsınızsa.

Burada qeyri-neft sektorundan gəlirlərin yaranmasında neft gəlirlərinin rolu - başqa bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlət büdcəsindən neft gəlirləri hesabına (daha doğrusu Dövlət Neft Fondundan köçürülmə) 6,8 milyard manat investisiya qoyulur (və ümumilikdə 9,9 milyard manatlıq kapital xərcləri). Yəni qeyri-neft sektorunda gəlirlərin artmasında dövlət büdcəsi xərclərinin sərmayə qoyuluşu (kapital qoyuluşu) artması mühüm rol oynayır (CESD, tədqiqat qrupu, 2018).

2019-cu ildə Dövlət Neft Fondundan köçürmələri istisna olmaqla mövcud dövlət büdcəsi xərclərinin məbləği 12,55 milyard manat, büdcə gəlirlərinin məbləği isə 11,55 milyard manat səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Büdcə xərclərinin 1,0 milyard manatı Neft Fondundan köçürülmə yolu ilə maliyyələşdiriləcəkdir. Beləliklə, əgər gələn il dünya bazarında neftin qiyməti 60 dollardan aşağı düşsə, onda hökumət Neft Fondundan köçürmənin böyük bir hissəsini cari xərclərə köçürməyə məcbur olacaq (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2019).

2.2. Azərbaycan Respublikasında neft qiymətləri və ÜDM arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlili

Dünya neft qiymətləri yalnız dövlət büdcəsinin parametrlərinin formalaşmasına deyil, eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının fəaliyyətinə də təsir göstərir.

Biz korrelyasiya və regressiya təhlili istifadə edərək, ölkənin ÜDM-nin real dinamikasının və Azərbaycanın ixrac markası olan Brend markalı neftin qiymətinin dinamikasına asılılığını öyrənirik.

Cüt regressiya tənliyində qrafik metoddan istifadənin köməyi ilə korrelyasiya və regressiya təhlilinin aparılması.

Bu metod tədqiq olunan iqtisadi göstəricilər arasındakı ünsiyyət formasını təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Bunun üçün bir qrafik düzbucaqlı koordinat sistemində tərtib edilir, Y xüsusiyyəti xüsusiyyətinin fərdi dəyərləri ordinat oxları boyunca tərtib edilir və absis oxları boyunca fərdi faktor faktoru X dəyərləri tərtib edilir.

Effektiv və faktor əlamətlərin nöqtələrinə korrelyasiya sahəsi deyilir.

Korrelyasiya sahəsinə əsasən, X və Y-nin bütün mümkün dəyərləri arasındakı əlaqənin birbaşa olduğunu fərz etmə (ümumi məcmu üçün) mümkündür.

Birbaşa regressiya tənliyi $y = bx + a$ formasına malikdir

Təxmin edilmiş regressiya tənliyi (nümunə məlumatlardan hazırlanan) $y = bx + a + \varepsilon$ forması olacaq, ε_i isə müvafiq olaraq ε_i , a və b səhvlərinin müşahidə olunan

dəyərləri (hesablamaları), tapıla bilən regresiya modelinin α və β parametrlərinin hesablanmasıdır.

Burada ε təsadüfi bir səhvdir (sapma, pozuqluq).

Təsadüfi bir səhv varlığının səbəbləri:

1. Regresiya modelində əhəmiyyətli izahlı dəyişənlərin daxil olmaması;
2. Dəyişənlərin birləşməsi. Məsələn, ümumi istehlakın funksiyası ümumiyyətlə fərdi fərdlərin xərclər haqqında qərarlarının cəmini ifadə etmək cəhdidir.

Bu fərqli parametrləri olan fərdi əlaqələrin yalnız bir yaxınlaşmasıdır.

3. Model strukturunun səhv təsviri;
4. Yanlış funksional spesifikasiya;
5. Ölçmə səhvləri.

Hər bir xüsusi müşahidə i üçün sapmalar ε_i təsadüfi və nümunədə onların dəyərləri məlum deyil, onda:

1) x_i və y_i müşahidələrinə əsasən, yalnız α və β parametrlərinin qiymətləndirilməsi əldə edilə bilər

2) regresiya modelinin α və β parametrlərinə görə təxminlər müvafiq olaraq təbiətdə təsadüfi olan a və b miqdarlarıdır, çünki təsadüfi seçimə uyğun gəlir;

α və β – ən kiçik kvadratlar metodunun parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur.

Ən kiçik kvadrat metodu regresiya tənliyinin parametrlərinin ən yaxşı (ardıcıl, effektiv və qərəzsiz) təxminlərini verir.

Ancaq müəyyən təsislər təsadüfi müddət (ε) və müstəqil dəyişən (x) ilə yerinə yetirildikdə.

Formal olaraq, ən kiçik kvadratlar metodunun meyarı aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$S = \sum (y_i - y_i^*)^2 \rightarrow \min$$

Normal tənliklər sistemi.

$$a \cdot n + b \cdot \sum x = \sum y$$

$$a \cdot \sum x + b \cdot \sum x^2 = \sum y \cdot x$$

Cədvəl 5. Regressiya parametrlərini hesablamaq üçün bir hesablama cədvəli qururuq

ÜDM (manatla) (x)	Neft qiymətləri 1 barel Brend neft, manatla (y)	x^2	y^2	$x \cdot y$
42465	132.6	1803276225	17582.76	5630859
52082	188.9	2712534724	35683.21	9838289.8
54743.7	190.7	2996872689.69	36366.49	10439623.59
58182	185.5	3385145124	34410.25	10792761
59014.1	177.3	3482663998.81	31435.29	10463199.93
54380	92.3	2957184400	8519.29	5019274
60425.2	71.2	3651204795.04	5069.44	4302274.24
70135.1	89.9	4918932252.01	8082.01	6305145.49
451427.1	1128.4	25907814208.55	177148.74	62791427.05

Mənbə: (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2019).

Bizim məlumatlarımız üçün tənliklər sistemi belədir.

$$10a + 451427.1 \cdot b = 1128.4$$

$$451427.1 \cdot a + 25907814208.55 \cdot b = 62791427.05$$

(1) sistemin tənliyini (-45142.71) çoxaltmaqla biz cəbri əlavə üsulu ilə həll etdiyimiz bir sistem əldə edirik.

$$-451427.1a - 20378642661.441b = -50939033.964$$

$$451427.1 \cdot a + 25907814208.55 \cdot b = 62791427.05$$

Alırıq:

$$5529171547.109 \cdot b = 11852393.086$$

$$\text{Buradan } b = 0.00214$$

İndi "a" əmsalı (1) tənliyindən tapırıq:

$$10a + 451427.1 \cdot b = 1128.4$$

$$10a + 451427.1 \cdot 0.00214 = 1128.4$$

$$10a = 160.716$$

$$a = 16.0716$$

Empirik reqressiya əmsallarını əldə edirik: $b = 0.00214$, $a = 16.0716$

Regressiya tənliyi (empirik regressiya tənliyi):

$$y = 0.00214x + 16.0716$$

Empirik regressiya əmsalları a və b yalnız nəzəri kəmiyyətlərin β_i hesablamalarını təşkil edir və tənlik özü bu dəyişənlərin davranışında ümumi bir tendensiyanı əks etdirir.

1. Regressiya tənliyinin parametrləri.

Seçim ortaları.

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n} = \frac{451427.1}{10} = 45142.71$$

$$\bar{y} = \frac{\sum y_i}{n} = \frac{1128.4}{10} = 112.84$$

$$\bar{xy} = \frac{\sum x_i y_i}{n} = \frac{62791427.05}{10} = 6279142.705$$

Seçilən dispersiya:

$$S^2(x) = \frac{\sum x_i^2}{n} - \bar{x}^2 = \frac{25907814208.55}{10} - 45142.71^2 = 552917154.71$$

$$S^2(y) = \frac{\sum y_i^2}{n} - \bar{y}^2 = \frac{177148.74}{10} - 112.84^2 = 4982.01$$

Orta kvadratik kənarçıxma

$$S(x) = \sqrt{S^2(x)} = \sqrt{552917154.71} = 23514.19$$

$$S(y) = \sqrt{S^2(y)} = \sqrt{4982.01} = 70.583$$

Korrelyasiya əmsalı b sistemin birbaşa həll edilmədən formul tərəfindən tapıla

$$b = \frac{\bar{x} \cdot \bar{y} - \bar{x} \cdot \bar{y}}{S^2(x)} = \frac{6279142.705 - 45142.71 \cdot 112.84}{552917154.71} = 0.00214$$

bilər:

$$a = \bar{y} - b \cdot \bar{x} = 112.84 - 0.00214 \cdot 45142.71 = 16.0716$$

Korrelyasiya əmsalı.

Kovariasiya

$$cov(x, y) = \bar{x} \cdot \bar{y} - \bar{x} \cdot \bar{y} = 6279142.705 - 45142.71 \cdot 112.84 = 1185239.31$$

Əlaqə yaxınlığı göstəricisini hesablayırıq.

Bu göstərici formula ilə hesablanan seçilən xətti korrelyasiya əmsalıdır:

Xətti korrelyasiya əmsalı -1-dən +1-ə qədərdir.

Əlamətlər arasındakı əlaqələr zəif və güclü ola bilər (yaxın). Onların meyarları

Çeddok şkalasında qiymətləndirilir:

- 0.1 < r_{xy} < 0.3: zəif;
- 0.3 < r_{xy} < 0.5: mülayim;
- 0.5 < r_{xy} < 0.7: gözəçarpan;
- 0.7 < r_{xy} < 0.9: yüksək;
- 0.9 < r_{xy} < 1: çox yüksək;

Məsələn, Y və X faktoru arasındakı əlaqələr yüksəkdir və birbaşadır.

Bundan əlavə, xətti cüt korrelyasiya əmsalı regressiya əmsalı b ilə müəyyən edilə bilər:

$$r_{x,y} = b \cdot \frac{S(x)}{S(y)} = 0.00214 \frac{23514.19}{70.583} = 0.714$$

Regressiya tənliyi (regressiya tənliyinin qiymətləndirilməsi).

Birbaşa regressiya tənliyi $y = 0.00214x + 16.072$ formasına malikdir

Birbaşa regressiya tənliyinin əmsalları iqtisadi mənada verilə bilər.

Regressiya əmsalı $b = 0.00214$ ölçmə vahidi başına faktiki x dəyərində artım və ya azalma ilə effektiv göstəricidə (y vahidlərində) orta dəyişməni göstərir. Bu nümunədə, 1 ədəd bir artımla orta 0.00214 ilə orta artır.

$A = 16.072$ əmsalı $y = x$, $y = 0$ nümunə dəyərlərinə yaxın olduqda, yə nisbətən y səviyyəsini göstərir.

Lakin əgər $x = 0$ x-nin x nümunələrindən uzaq olsaydı, sözün əsl mənbəyidir, yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər və hətta regressiya xətti müşahidə edilən nümunənin dəyərlərini olduqca dəqiq təsvir etsə belə, bunun da sol və ya sağa ekstrapolyasiya ediləcəyinə dair heç bir zəmanət yoxdur.

Müvafiq x dəyərlərini regression tənliyinə əvəz etməklə, hər bir müşahidə üçün effektiv index y (x) hizalı (proqnozlaşdırılan) dəyərlərini müəyyən edə bilərik.

Y və X arasındakı əlaqələr regressiya əmsalı b (əgər > 0 birbaşa əlaqədirsə, əksinə, tərs) işarəsini müəyyənləşdirir.

Bizim nümunədə əlaqə birbaşadır.

Lakin əgər $x = 0$ x-nin x nümunələrindən uzaq olsaydı, sözün əsl mənbəyidir, yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər və hətta regressiya xətti müşahidə edilən

nümunənin dəyərlərini olduqca dəqiq təsvir etsə belə, bunun da sol və ya sağa ekstrapolyasiya ediləcəyinə dair heç bir zəmanət yoxdur.

Cədvəl 6. Regressiya parametrlərinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün hesablama cədvəli qururuq

ÜDM (manatla) (x)	Neft qiymətləri 1 barel Brend neft, manatla (y)	y(x)	(y _i -y _{cp}) ²	(y-y(x)) ²
42465	132.6	107.1	390.458	650.248
52082	188.9	127.715	5785.124	3743.588
54743.7	190.7	133.421	6062.18	3280.909
58182	185.5	140.791	5279.476	1998.881
59014.1	177.3	142.575	4155.092	1205.836
54380	92.3	132.641	421.892	1627.408
60425.2	71.2	145.6	1733.89	5535.315
70135.1	89.9	166.414	526.244	5854.383
451427.1	1128.4	1128.4	49820.084	24413.164

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2019.

Regressiya tənliyinin parametrlərinin qiymətləndirilməsi.

Regressiya əmsallarının qiymətləndirilməsinin dəqiqliyini təhlil etmək.

Ölçü hiddətlərin dispersiyasının yerini dəyişməmiş qiymətləndirməsidir:

$$S^2 = \frac{\sum(y_i - y_x)^2}{n - m - 1}$$

$$S^2 = \frac{24413.164}{8} = 3051.645$$

$S^2 = 3051.645$ – regressiya səhvinin açıqlanmadığı dispersiya və ya regressiya səhvliliyi dispersiyası (regressiya xəttinin ətrafındakı asılı dəyişənlərin dağılması).

$$S = \sqrt{S^2} = \sqrt{3051.645} = 55.24$$

$S = 55.24$ – qiymətləndirmədə standart səhv.

Regressiyanın standart səhvləri müşahidə məlumatlarının simulyasiya dəyərlərindən yayılmasının ölçüsü hesab olunur. Regressiyanın standart həddi nə qədər kiçik olsa, modelin keyfiyyəti daha yüksək olur.

S_a - təsadüfi dəyişənlərin standart sapması a.

$$S_a = S \cdot \frac{\sqrt{\sum x^2}}{nS(x)}$$

$$S_a = 55.24 \cdot \frac{\sqrt{25907814208.55}}{10 \cdot 23514.19} = 37.814$$

S_b - təsadüfi dəyişənlərin standart sapması b.

$$S_b = \frac{S}{\sqrt{n} \cdot S(x)}$$

$$S_b = \frac{55.24}{\sqrt{10} \cdot 23514.19} = 0.000743$$

Birbaşa regressiya tənliyinin əmsalları ilə bağlı hipotezlərin yoxlanması.

1) t-statistika. Styudent kriteriyası.

Ən kiçik kvadratlar metodundan istifadə edərək, xüsusi bir statistik müşahidə (x və y qiymətlərinin xüsusi bir dəsti) xarakterik olan regressiya tənliyinin parametrlərinin yalnız qiymətləndirilməsini əldə etdik.

Regressiya və korrelyasiya əmsallarının statistik əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün hər bir göstəricinin Styudentin t-kriteriyaları və etibarlı intervalları hesablanır.

Göstəricilərin təsadüfi xarakterinə dair H_0 hipotezi irəli sürülmüşdür, yəni sıfırdan əhəmiyyətsiz fərqləri haqqında.

Parametrlərin əhəmiyyətli olduğunu yoxlamaq üçün, yəni hipotezlərin testi üçün statistik metodlardan istifadə edərək ümumi məcmu üçün sıfırdan fərqlənməsi əhəmiyyətlidir ya yox.

Əsas (sıfır) hipotez olaraq, ümumi məcmu içərisində bir parametrenin sıfırdan və ya statistik xüsusiyyətindən əhəmiyyətsiz bir fərq fərz edilir.

Əsas (yoxlanan) hipotez ilə yanaşı, ümumi məcmuda bir parametrin bərabərsizliyi və ya statistik xarakteristikası haqqında alternativ (rəqib) bir hipotez irəli sürülür.

Fərdi regressiya əmsallarının bərabərliyi haqqında H_0 hipotezini sıfıra (əvəzli H_1 ilə bərabər deyil) əhəmiyyətini $\alpha = 0.05$ səviyyəsində yoxlayaq.

H_0 : $b = 0$, yəni x və y dəyişənləri arasında məcmu arasında xətti əlaqə yoxdur;

H_1 : $b \neq 0$, yəni x və y dəyişkənləri arasında məcmu arasında xətti bir əlaqədir.

Əsas hipotez yanlış çıxdıqda, alternativini qəbul edirik. Bu hipotezi test etmək üçün Styudentin t-kriteriyası istifadə olunur.

Müşahidə məlumatlarından (həmçinin müşahidə və ya faktiki olaraq da adlandırılan) t-kriteriya qiyməti Studentin paylama cədvəllərindən təyin olunan cədvəlli (kritik) qiymətlə müqayisə edilir.

Cədvəl qiyməti əhəmiyyətli səviyyəyə (α) və xətti regresiya vəziyyətində ($n-2$) bərabər olan sərbəstlik dərəcəsi sayına görə müəyyən edilir, n müşahidələrin sayıdır.

Əgər t-kriteriyasının faktiki qiyməti cədvəl (modul) olduğundan, əsas hipotez rədd edilir və ehtimal ($1-\alpha$) ilə ümumi məcmuda parametr və ya statistik xüsusiyyət sıfırdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

t-kriteriyasının faktiki dəyəri cədvəldən (modul) az olduqda, əsas hipotezi rədd etmək üçün heç bir əsas yoxdur, yəni ümumi məcmuda parametr və ya statistik xarakteristikası əhəmiyyətli dərəcədə əhəmiyyətli α səviyyəsində sıfırdan fərqlənir.

$$T_{\text{krit}}(n-m-1; \alpha/2) = (8; 0.025) = 2.306$$

$$t_b = \frac{b}{S_b}$$

$$t_b = \frac{0.00214}{0.000743} = 2.89$$

$2.89 > 2.306$ olduğundan, b -nin regresiya əmsalı statistik əhəmiyyəti təsdiqlənir (biz bu əmsalın sıfır olduğu hipotezi rədd edirik).

$$t_a = \frac{a}{S_a}$$

$$t_a = \frac{16.072}{37.814} = 0.43$$

$0.43 < 2.306$ olduğundan, regresiya əmsalı a -nın statistik əhəmiyyəti təsdiqlənmir (əmsalının sıfır olduğu hipotezini qəbul edirik). Bu, bu halda əmsalın ləğv edilə biləcəyini bildirir.

Regressiya tənliyinin əmsalları üçün etibarlı interval.

95% etibarlılığı ilə aşağıdakı regresiya əmsallarının etibarlı intervallarını müəyyən edək:

$$(b - t_{\text{krit}} S_b; b + t_{\text{krit}} S_b)$$

$$(0.00214 - 2.306 * 0.000743; 0.00214 + 2.306 * 0.000743)$$

(0.00043;0.00386)

95% ehtimalı ilə, bu parametrin dəyərinin tapılmış aralıqda qalacağı iddia edilə bilər.

$(a - t_{\text{krit}} S_a; a + t_{\text{krit}} S_a)$

(16.072 - 2.306*37.814; 16.072 + 2.306*37.814)

(-71.127;103.271)

95% ehtimalı ilə, bu parametrin dəyərinin tapılmış aralıqda qalacağı iddia edilə bilər.

0 (sıfır) nöqtəsi etibarlı intervalda olduğundan, a əmsalının aralıq təxminləri statistik olaraq əhəmiyyətsizdir.

Nəticələr.

ÜDM-nin neft qiymətlərindən asılılığı tədqiq edilmiş, spesifikasiya mərhələsində birləşən xətti reqressiya seçilmişdir. Onun parametrləri ən kiçik kvadrat metodu ilə qiymətləndirilir.

Modelin parametrləri statistik cəhətdən əhəmiyyətli deyildir. Model parametrlərinin iqtisadi təfsiri mümkündür.

Uzunmüddətli dövrdə Azərbaycanın ÜDM-nin 71,4 % artımının faktiki həcmi dünya neft qiymətləri səviyyəsinə görə müəyyənləşdirilir. Brend neftinin qiymətində artım (azalma) ilə ölkənin real ÜDM-nin 1 dollar həcmi orta hesabla 112,84 min man artacaq.

Qısa müddətdə neft qiymətlərində davamlı baş verən dəyişikliklər ÜDM-ni yeni uzunmüddətli inkişaf tempinə keçid demək deyildir. Neft qiymətlərinin başqa səviyyəsinə keçid iqtisadi artım tempindən sapmasına səbəb ola bilər.

Ya ölkənin ÜDM-də daimi artımının sürətlənməsi ola bilər, yəni daimi artım tempinə keçid və ya neft qiymətlərinin azalması ilə ÜDM-in daimi artımında yavaşlama ola bilər.

Dünya neft qiymətlərinin artması ilə ixrac həcmi artmaqdadır, nəticədə, ÜDM-in səviyyəsi azad əmək qabiliyyəti və əməyin mövcudluğu ilə artır.

2.3. Azərbaycan Respublikasında neft qiymətləri və inflasiya səviyyəsi qarşılıqlı əlaqənin təhlili

İqtisadi nəzəriyyənin qanunlarına əsasən, neft ixracatının qiymətinin yüksəlməsi nəticəsində ölkənin neft hasilatı sektorunda neft bumu ixrac edən ölkənin milli valyutasının güclənməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycanda neft qiymətləri ilə inflasiya səviyyəsinin əlaqəsinə baxaq.

Korrelyasiya təhlili cüt reqressiya tənliyi və qrafik metoddan istifadənin köməyi ilə aparılmışdır.

Bu metod tədqiq olunan iqtisadi göstəricilər arasındakı ünsiyyət formasını təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bunun üçün bir qrafik düzbucaqlı koordinat sistemində tərtib edilir, Y xüsusiyyəti xüsusiyyətinin fərdi dəyərləri ordinat oxları boyunca tərtib edilir və absis oxları boyunca fərdi faktor faktoru X dəyərləri tərtib edilir.

Effektiv və faktor əlamətlərin nöqtələrinə korrelyasiya sahəsi deyilir.

Korrelyasiya sahəsinə əsasən, X və Y-nin bütün mümkün dəyərləri arasındakı əlaqənin birbaşa olduğunu fərz etmə (ümumi məcmu üçün) mümkündür.

Birbaşa reqressiya tənliyi $y = bx + a$ formasına malikdir

Təxmin edilmiş reqressiya tənliyi (nümunə məlumatlardan hazırlanan) $y = bx + a + \varepsilon$ forması olacaq, ε isə müvafiq olaraq ε_i , a və b səhvlərinin müşahidə olunan dəyərləri (hesablamaları), tapıla bilən regresiya modelinin α və β parametrlərinin hesablanmasıdır.

Burada ε təsadüfi bir səhvdir (sapma, pozuqluq).

Təsadüfi bir səhv varlığının səbəbləri:

1. Reqressiya modelində əhəmiyyətli izahlı dəyişənlərin daxil olmaması;
2. Dəyişənlərin birləşməsi. Məsələn, ümumi istehlakın funksiyası ümumiyyətlə fərdi fərdlərin xərclər haqqında qərarlarının cəmini ifadə etmək cəhdidir. Bu fərqli parametrləri olan fərdi əlaqələrin yalnız bir yaxınlaşmasıdır.
3. Model strukturunun səhv təsviri;
4. Yanlış funksional spesifikasiya;
5. Ölçmə səhvləri.

Hər bir xüsusi müşahidə i üçün sapmalar i təsadüfi və nümunədə onların dəyərləri məlum deyil, onda:

1) x_i və y_i müşahidələrinə əsasən, yalnız α və β parametrlərinin qiymətləndirilməsi əldə edilə bilər

2) regressiya modelinin α və β parametrlərinə görə təxminlər müvafiq olaraq təbiətdə təsadüfi olan a və b miqdarlarıdır, çünki təsadüfi seçimə uyğun gəlir;

α və β – ən kiçik kvadratlar metodunun parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur.

Ən kiçik kvadrat metodu regressiya tənliyinin parametrlərinin ən yaxşı (ardıcıl, effektiv və qərəzsiz) təxminlərini verir.

Ancaq müəyyən təsislər təsadüfi müddət (ϵ) və müstəqil dəyişən (x) ilə yerinə yetirildikdə.

Formal olaraq, ən kiçik kvadratlar metodunun meyarı aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$S = \sum (y_i - y_i^*)^2 \rightarrow \min$$

Normal tənliklər sistemi.

$$a \cdot n + b \cdot \sum x = \sum y \quad a \cdot \sum x + b \cdot \sum x^2 = \sum y \cdot x$$

Cədvəl 7. Regressiya parametrlərini hesablamaq üçün bir hesablama cədvəli qururuq

İnflasiya % (x)	Neft qiymətləri 1 barel Brend neft, manatla (y)	x^2	y^2	$x \cdot y$
105.7	132.6	11172.49	17582.76	14015.82
107.9	188.9	11642.41	35683.21	20382.31
101.1	190.7	10221.21	36366.49	19279.77
102.4	185.5	10485.76	34410.25	18995.2
101.4	177.3	10281.96	31435.29	17978.22
104	92.3	10816	8519.29	9599.2
112.4	71.2	12633.76	5069.44	8002.88
112.9	89.9	12746.41	8082.01	10149.71
847.8	1128.4	90000	177148.74	118403.11

Mənbə: cədvəl statistik göstəricilərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bizim məlumatlarımız üçün tənliklər sistemi belədir

$$10a + 847.8 \cdot b = 1128.4$$

$$847.8 \cdot a + 90000 \cdot b = 118403.11$$

(1) sistemin tənliyini (-84.78) çoxaltmaqla biz cəbri əlavə üsulu ilə həll

etdiyimiz bir sistem əldə edirik.

$$-847.8a - 71876.484 b = -95665.752$$

$$847.8*a + 90000*b = 118403.11$$

Alırıq:

$$18123.516*b = 22737.358$$

$$\text{Buradan } b = 1.2546$$

İndi "a" əmsalı (1) tənliyindən tapırıq:

$$10a + 847.8*b = 1128.4$$

$$10a + 847.8*1.2546 = 1128.4$$

$$10a = 64.769$$

$$a = 6.4769$$

Empirik reqressiya əmsallarını əldə edirik: $b = 1.2546$, $a = 6.4769$

Regressiya tənliyi (empirik regressiya tənliyi):

$$y = 1.2546 x + 6.4769$$

Empirik regresiya əmsalları a və b yalnız nəzəri kəmiyyətlərin β_i hesablamalarını təşkil edir və tənlik özü bu dəyişənlərin davranışında ümumi bir tendensiyanı əks etdirir.

1. Regressiya tənliyinin parametrləri. Seçmə ortaları.

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n} = \frac{847.8}{10} = 84.78$$

$$\bar{y} = \frac{\sum y_i}{n} = \frac{1128.4}{10} = 112.84$$

$$\overline{xy} = \frac{\sum x_i y_i}{n} = \frac{118403.11}{10} = 11840.311$$

Seçilən dispersiya:

$$S^2(x) = \frac{\sum x_i^2}{n} - \bar{x}^2 = \frac{90000}{10} - 84.78^2 = 1812.35$$

$$S^2(y) = \frac{\sum y_i^2}{n} - \bar{y}^2 = \frac{177148.74}{10} - 112.84^2 = 4982.01$$

Orta kvadratik kənaraxıma

$$S(x) = \sqrt{S^2(x)} = \sqrt{1812.35} = 42.572$$

$$S(y) = \sqrt{S^2(y)} = \sqrt{4982.01} = 70.583$$

Korrelyasiya əmsalı b sistemin birbaşa həll edilmədən formul tərəfindən tapıla bilər:

$$b = \frac{\bar{x} \cdot \bar{y} - \bar{x} \cdot \bar{y}}{S^2(x)} = \frac{11840.311 - 84.78 \cdot 112.84}{1812.35} = 1.2546$$

$$a = \bar{y} - b \cdot \bar{x} = 112.84 - 1.2546 \cdot 84.78 = 6.4769$$

Korrelyasiya əmsalı.

Kovariasiya

$$cov(x,y) = \bar{x} \cdot \bar{y} - \bar{x} \cdot \bar{y} = 11840.311 - 84.78 \cdot 112.84 = 2273.74$$

Əlaqə yaxınlığı göstəricisini hesablayırıq. Bu göstərici formula ilə hesablanan seçilən xətti korrelyasiya əmsalıdır:

Xətti korrelyasiya əmsalı -1-dən +1-ə qədərdir.

Əlamətlər arasındakı əlaqələr zəif və güclü ola bilər (yaxın). Onların meyarları

Çeddok şkalasında qiymətləndirilir:

$0.1 < r_{xy} < 0.3$: zəif;

$0.3 < r_{xy} < 0.5$: mülayim;

$0.5 < r_{xy} < 0.7$: gözəçarpan;

$0.7 < r_{xy} < 0.9$: yüksək;

$0.9 < r_{xy} < 1$: çox yüksək;

Məsələn, Y və X faktoru arasındakı əlaqələr yüksəkdir və birbaşadır.

Bundan əlavə, xətti cüt korrelyasiya əmsalı regressiya əmsalı b ilə müəyyən edilə bilər:

$$r_{x,y} = b \cdot \frac{S(x)}{S(y)} = 1.255 \frac{42.572}{70.583} = 0.757$$

Regressiya tənliyi (regressiya tənliyinin qiymətləndirilməsi).

Birbaşa regressiya tənliyi $y = 1.255x + 6.477$ formasına malikdir

Birbaşa regressiya tənliyinin əmsalları iqtisadi mənada verilə bilər.

Regressiya əmsalı $b = 1.255$ ölçmə vahidi başına faktiki x dəyərində artım və ya azalma ilə effektiv göstəricidə (y vahidlərində) orta dəyişməni göstərir.

Bu nümunədə, 1 ədəd bir artımla orta 1.255 ilə orta artır.

$a = 6.477$ əmsalı $y = x$, $y = 0$ nümunə dəyərlərinə yaxın olduqda, y nisbətən y səviyyəsini göstərir.

Lakin əgər $x = 0$ x -nin x nümunələrindən uzaq olsaydı, sözün əsl mənbəyidir, yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər və hətta reqressiya xətti müşahidə edilən nümunənin dəyərlərini olduqca dəqiq təsvir etsə belə, bunun da sol və ya sağa ekstrapolyasiya ediləcəyinə dair heç bir zəmanət yoxdur.

Müvafiq x dəyərlərini regression tənlikinə əvəz etməklə, hər bir müşahidə üçün effektiv index $y(x)$ hizalı (proqnozlaşdırılan) dəyərlərini müəyyən edə bilərik.

Y və X arasındakı əlaqələr regresiya əmsalı b (əgər > 0 birbaşa əlaqədirsə, əksinə, tərs) işarəsini müəyyənləşdirir. Bizim nümunədə əlaqə birbaşadır.

Cədvəl 8. Regressiya parametrlərinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün hesablama cədvəli qururuq

İnflasiya % (x)	Neft qiymətləri 1 barel Brend neft, manatla (y)	y(x)	(y _i -y _{cp}) ²	(y-y(x)) ²
105.7	132.6	139.086	390.458	42.065
107.9	188.9	141.846	5785.124	2214.094
101.1	190.7	133.315	6062.18	3293.072
102.4	185.5	134.946	5279.476	2555.741
101.4	177.3	133.691	4155.092	1901.738
104	92.3	136.953	421.892	1993.889
112.4	71.2	147.491	1733.89	5820.383
112.9	89.9	148.119	526.244	3389.42
0	0	6.477	12732.866	41.95
0	0	6.477	12732.866	41.95
847.8	1128.4	1128.4	49820.084	21294.303

Mənbə: cədvəl statistik göstəricilərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Regressiya tənliyinin parametrlərinin qiymətləndirilməsi.

Regressiya əmsallarının qiymətləndirilməsinin dəqiqliyini təhlil etmək.

Ölçü hiddətlərin dispersiyasının yerini dəyişməmiş qiymətləndirməsidir:

$$S^2 = \frac{\sum(y_i - y_x)^2}{n - m - 1}$$

$$S^2 = \frac{21294.303}{8} = 2661.788$$

$S^2 = 2661.788$ – regresiya səhvinin açıqlanmadığı dispersiya və ya reqressiya səhvlili dispersiyası (regressiya xəttinin ətrafındakı asılı dəyişənlərin dağılması).

$$S = \sqrt{S^2} = \sqrt{2661.788} = 51.59$$

$S = 51.59$ – qiymətləndirmədə standart səhv.

Regressiyanın standart səhvləri müşahidə məlumatlarının simulyasiya dəyərlərindən yayılmasının ölçüsü hesab olunur. Regressiyanın standart həddi nə qədər kiçik olsa, modelin keyfiyyəti daha yüksək olur.

S_a - təsadüfi dəyişənlərin standart sapması a.

$$S_a = S \cdot \frac{\sqrt{\sum x^2}}{nS(x)}$$

$$S_a = 51.59 \cdot \frac{\sqrt{90000}}{10 \cdot 42.572} = 36.357$$

S_b - təsadüfi dəyişənlərin standart sapması b.

$$S_b = \frac{S}{\sqrt{n} \cdot S(x)}$$

$$S_b = \frac{51.59}{\sqrt{10} \cdot 42.572} = 0.383$$

Nəticə.

İnflasiyanın neftin qiymətindən asılılığı tədqiq edilmiş, spesifikasiya mərhələsində birləşən xətti reqressiya seçilmişdir. Onun parametrləri ən kiçik kvadrat metodu ilə qiymətləndirilir. Modelin parametrləri statistik cəhətdən əhəmiyyətli deyildir. Model parametrlərinin iqtisadi təfsiri mümkündür - İnflasiyada bir vahid artım ortalama 1,255 vahid neftin qiymətinin artımına gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı inflyasiyanın qarşısını almaq üçün tədbirlər görür, çünki Azərbaycan Respublikasında neft qiymətləri ilə inflyasiya səviyyəsi arasında birbaşa əlaqə yoxdur.

III Fəsil AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA NEFT QIYMƏTLƏRİNİN TƏRƏDDÜDLƏRİNİN İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏSİRİ İLƏ BAĞLI OLARAQ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi

Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə xarakterizə edilən son 15 ildə Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün son dərəcə uğurlu olmuşdur. Əldə edilən uğurlar, əsasən, ölkənin rəhbərliyinin siyasi iradəsi və həlledici addımları, sosial və siyasi sabitliyin qorunması, hökumətin səmərəli təşkili, vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafda əsas məqsədlərin dəqiq tərfi, islahatların davamlı xarakteri, cəmiyyətin real ehtiyaclarını qarşılıyır. Bu dövrdə Azərbaycan vətəndaşları ölkəmizin iqtisadi gücünü və qüdrətini, yaşam standartlarını, iqtisadi sahədə müşahidə olunan mütərəqqi dəyişiklikləri tədricən artırdı (Mövsümov Ş, 2010).

Hal-hazırda, texnologiya təkmilləşdirilməsi və islahatlar edir. Bu, iqtisadi siyasətdə çevikliyin təmin edilməsi, struktur dəyişikliklərinin paralel tətbiqi və institusional islahatlar, müəyyən məqsədlərə və maliyyə mənbələrinə əsaslanan proqramların idarə olunmasına təkan verir. Son 15 ildə 201 proqram sənədləri, o cümlədən 12 konsepsiya, 12 milli strategiya, 12 strateji yol xəritəsi, 94 dövlət proqramı, 10 milli fəaliyyət planı, 23 tədbirlər planı, 21 tədbirlər proqramı, 17 milli plan və proqramlar qəbul edilmişdir.

Qeyri-neft sektorunda müşahidə olunan sürətlə inkişaf meyilləri, valyuta ehtiyatlarımızın həcmi və minimal xarici dövlət borcu ilə müqayisədə əhəmiyyətli enerji nəqli layihələrinin həyata keçirilməsi ölkəmizin milli və iqtisadi təhlükəsizliyi üçün möhkəm təməl yaradır. Belə böyük miqyaslı strateji əhəmiyyətə malik bir iş milli və iqtisadi maraqlarımızın dəstəklənməsi, iqtisadi diplomatiya imkanlarından mütəbər istifadə, iqtisadiyyat və siyasətin uğurlu birləşməsi ilə tamamlanır.

Sənayenin modernləşdirilməsi və onun strukturunun yaxşılaşdırılması Prezident İlham Əliyevin göstərdiyi iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsidir. Beləliklə, ölkəmizdə sənayeləşmənin sürətləndirilməsi, qeyri-neft sənayesinin ixrac

potensialının artırılması, yüksək texnologiyalı və innovativ istehsalın təşkili, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətədavamlı sənaye istehsalının genişləndirilməsi məqsədilə dövlət başçısı "2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" təsdiq etdi, 2014 ili "Sənaye ili" elan etdi.

Sənaye parkları və məhəllələr mövcud potensialın gücləndirilməsi və yeni istehsal sənayelərinin yaradılması, sənayedə struktur dəyişiklikləri baxımından yeni bir yanaşmadır. Bu səbəbdən son dövrlərdə ölkədə bu cür qurumların yaradılması üçün böyük işlər görülmüşdür.

Prezident İlham Əliyev 2011-ci ildə kimya sənayesinin inkişafı üçün Sumqayıt Kimya Sənaye Parkını yaratmağı qərara aldı.

2017-ci ildə Balaxanı Sənaye Parkının açılış mərasimi dövlət başçısının iştirakı ilə keçirilib.

Sənaye parkının Balaxanı poliqonuna və yanacaqdoldurma məntəqəsinə, habelə əsas nəqliyyat xəttinə yaxınlığı xammal və enerjinin təmin edilməsi, xammalın və ya məhsulların bazarda düzgün çatdırılmasının şərtlərini yaradır (Mehtiyev R., 2018).

Əsası 2016-cı ildə qoyulmuş Mingəçevir sənaye parkında iplik, boyalar, toxuculuq, geyim, çorap, ayaqqabı və tibb kosmetikası daxil olmaqla, yüngül sənaye məhsullarının istehsalı üçün 9 zavodun yaradılması planlaşdırılır. Pambıq istehsalının sürətli inkişafı qabaqcıl texnologiyalara əsaslanaraq yeni istehsal və emal sahələrinin təşkilini tələb edir.

Belə müəssisələr Mingəçevir Sənaye Parkında - halqa üsulu ilə istehsal olunan pambıq-polyester istehsal fabriki və "Mingəçevir Textile" məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin açıq uclu iplik istehsalı zavodu olan iplik istehsalı üzrə iki müəssisədir. Prezident İlham Əliyev 2018-ci ilin fevralında hər iki zavodun açılışında iştirak edib.

İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun dəstəyi ilə yaradılan bu müəssisələrin istismarı ölkədə toxuculuq sənayesinin inkişafına, yerli istehsal müəssisələrinin yüksək keyfiyyətli və ucuz xammal ilə təmin edilməsinə və hazır məhsul kimi hazırlanan pambığın ixracına imkan verəcəkdir.

Gəmiqayırma sahəsində ixtisaslaşan Qaradağ Sənaye Parkı ağır tankerlərin, təchizat gəmilərinin və digər gəmilərin tikintisində istifadə olunan Bakı Gəmiqayırma Zavodunda fəaliyyət göstərir.

Əczaçılıq məhsullarının istehsalında ixtisaslaşan Pirallahı sənaye parkında dərmanların istehsalı üzrə zavodların tikintisi üçün müvafiq tədbirlər görülür. Ölkəmiz üçün yeni bir sənaye olan və məşğulluğun təmin edilməsində mühüm rol oynayan əczaçılıq sənayesinin yaradılması yerli istehsalın hesabına əhaliyə yüksək keyfiyyətli əczaçılıq məhsulları ilə təmin edəcək, idxaldan asılılığı azaldar və ixrac potensialını artıracaq.

Prezident İlham Əliyev 2017-ci ildə ölkədə yaradılan "Neftçala" sənaye bölgəsinin açılışında iştirak edib. Hazırda Neftçala sənaye rayonunda sakinlər kimi avtomobillər, balıq yemləri, plastik məmulatlar, suvarma sistemləri, polietilen sulama boruları, kağız kubokları və hazır içkilər, balıq emalı və konserva istehsalı ilə məşğul olan 9 müəssisə qeydiyyatda alınmışdır (Bağirova F, 2019).

2016-cı ildə yaradılan Masallı Sənaye Məhəlləsində həyata keçiriləcək layihələr əsasən mebel istehsalı, tikinti materialları, plastik qablar, stolüstü su, ərzaq, xalça və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalını əhatə edir.

Bundan əlavə, 2017-ci ildə Hacıqabul və Sabirabad sənaye məhəllələrinin yaradılması başlamışdır. Hacıqabul Sənaye Məhəlləsi sakinləri ağır maşınqayırma, xüsusi vaqonqayırma, avtomobil hissələri və kompozit materiallar sahəsində ixtisaslaşacaqlar. Sabirabad sənaye rayonunda pambıq təmizləmə müəssisəsi, yun yığımı, taxta, plastik məmulatlar və tikinti materialları istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və logistika mərkəzləri nəzərdə tutulub. Hazırda İqtisadiyyat Nazirliyi dövlət başçısının tapşırıqlarına uyğun olaraq, müntəzəm sənaye dairələrinin yaradılması üzrə işlərini davam etdirir.

Sənaye parkları və sənaye məhəllələrində Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin davamlı inkişafında, yerli resurslardan istifadə edən sənayenin yaradılması, istehsal prosesinin təşkili üçün infrastruktur xərclərinin azaldılması, sahibkarlar arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və məşğulluğun təmin edilməsi vacibdir.

İqtisadiyyatın sürətli inkişafı, Azərbaycanın nüfuzunun dünya ölkələri arasında artması ölkəmizə olan marağın artmasına səbəb olmuş, respublikaya hər il respublikaya gələn əcnəbilərin sayının artırılması, turizm fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün şərait yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2011-ci ildə ölkəmizdə "Turizm ili" elan etdi. Ötən dövrdə təkcə Bakıda deyil, regionlarda, mehmanxana və istirahət mərkəzlərində də açılmış, bu turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradıb. Əgər 2003-cü ildə ölkədə yalnız 96 mehmanxana və mehmanxana tipli obyekt fəaliyyət göstərirsə, 2004-2018-ci illərdə bu cür obyektlərin sayı artmış və 550-ə çatmışdır, onlardan 400-i regionlarda yerləşir.

Dünya ölkələri, xüsusilə də Avropa Birliyi ölkələri ilə nəqliyyat əlaqələri genişlənməmiş, Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) ixrac neft boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum ixrac boru kəməri dünya enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına mühüm töhfə vermişdir. Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, Cənub Qaz Dəhlizinin tərkib hissəsi olan TANAP və TAP layihələri üzrə regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, eləcə də Şahdəniz-2 layihəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən son investisiya qərarının imzalanmasıdır. Bu layihələr üzərində işlərin böyük hissəsi artıq başa çatıb.

İnkişaf etməkdə olan infrastruktur sektorlarından biri olan nəqliyyat sektorunda böyük investisiyalar sayəsində hava limanları, körpülər, tunellər, yol qovşaqları, yeni yollar və dəmir yollarının çəkilməsi və digər işlər davam etdirilir.

Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin (TRACECA), Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun fəaliyyətini, tranzit potensialının həyata keçirilməsinə yönəlmiş geniş miqyaslı layihələr həyata keçirilmişdir, Ro-Ro terminalı Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Terminalı Kompleksində limanı, Şimali-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri boyunca karayollarının tikinti layihələrini uğurla davam etdirdi (İqtisadi islahat, 2018).

Ölkənin tranzit potensialını daha səmərəli istifadə etmək üçün dövlət səviyyəsində institusional islahatlar aparmaq zərurəti yarandı. Bu siyasətin davamı olaraq, Tranzit Yükün Koordinasiya Şurası yaradılmışdır. Koordinasiya Şurası ölkənin ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizlərini təşviq etmək, dövlət şirkətləri ilə

əlaqələndirmək, tarifləri optimallaşdırmaq və tranzit prosedurlarını sadələşdirmək məqsədi ilə iş aparır. Koordinasiya Şurası ölkənin tranzit cəlbədiciyini artırmaq üçün bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Beləliklə, dəhlizin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün region ölkələri arasında koordinasiya gücləndirilmiş, tranzit dövrləri qısaldılmış, prosedurlar yaxşılaşdırılmış və optimallaşdırılmış tarif siyasəti başlanmışdır.

İqtisadiyyatın diversifikasiyasına və sənayenin modernləşdirilməsinə yönələn mühüm layihələrdən biri də "Azerspace" telekommunikasiya peykinin və "Azersky Earth" müşahidə peykinin istismara verilməsi olub.

Son illərdə neft sektorundan sonra prioritet sahələrdən biri hesab edilən və ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan rabitə və informasiya texnologiyaları sənayesinin inkişafında 11,3 dəfə artım əldə edilmişdir. Son 15 il ərzində regionlarda 1600-dən çox PBX-lər, 1000-dən çox poçt binası tikilmiş və ya təmir olunmuşdur. 2013 ili ölkəmizdə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları ili elan edildi.

Əhalinin münasib qiymətlərlə dərman vasitəsi ilə etibarlı təmin edilməsi sosial və iqtisadi baxımdan vacibdir. Dövlət başçısının dərman bazarında baş verən xaotik vəziyyətin aradan qaldırılması və bu sahədə nəzarətin gücləndirilməsi üçün müvafiq tapşırıqlar verildikdən sonra qanunvericiliyə dəyişikliklər edilib və 2015-ci ilin ortalarında ölkə dərman qiymətlərini tənzimləməyə başladı. Tənzimləmə prosesi sıx olaraq davam etdi, qiymətlər dövlət qeydiyyatından keçmiş təxminən 11 min dərman məhsulu üçün təsdiq edildi. Nəticədə, süni yüksək qiymətlər və dərman qiymətlərinin manipulyasiyası dayandırılmış, dərman bazarında şəffaflıq, ictimai və dövlət nəzarəti təmin olunmuşdur.

Dövlət başçısının tapşırığına əsasən, 2017-ci ildə icbari tibbi sığorta sisteminin istifadəsi ilə əlaqədar pilot layihə həyata keçirilmiş və əsas sığorta paketinə 1,800-dən çox tibbi xidmət daxil edilmişdir.

Azərbaycanda iqtisadi inkişaf bazar münasibətlərinə əsaslanır, baxmayaraq ki, sosial ədalət prinsipi ilə tamamlanır. 2016-cı ildə yaradılan Dövlət Əmlakının İdarə Edilməsi Agentliyi vasitəsilə yeni pensiya sistemi və sosial müdafiə sistemində

keçid, əhaliyə ipoteka kreditləri verilməsi və ehtiyacı olanlara sosial mənzillərin tikilməsini və təmin edilməsini təmin etmək dövlətin sosial siyasətində keyfiyyət dəyişikliklərini əks etdirir (Mehtiyev R., 2018).

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə etdiyi nəticələr də beynəlxalq hesabatlarda əksini tapıb, ölkəmizin mövqeyi müxtəlif meyarlar əsasında reyting cədvəllərində əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdı. Bu, beynəlxalq təşkilatların Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi və institusional islahatlara verdiyi yüksək qiymətləndirmədir.

İndi ölkəmizdə iqtisadi liberallaşmanın yeni mərhələsi, struktur islahatları başlayır. Bu mərhələdə əsas vəzifə səmərəli iqtisadiyyat yaratmaq, daha sağlam iqtisadi bazaya əsaslanan səmərəli sosial siyasətin həyata keçirilməsidir. Qeyd edək ki, "Ən yaxşı sosial siyasət doğru iqtisadi siyasətdir" mövzusunda tezisi əsas götürən Azərbaycan, həmçinin Şərqi Avropanın bir çox ölkəsi iqtisadi islahat dövrünü uğurla başa vurdu.

Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev bu fikri qeyd etdi: "Bu gün bizi qarşımızda qoyan əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadi səmərənin təmin olunmasıdır". Sosial siyasət yalnız səmərəli iqtisadiyyata əsaslanan zaman uzunmüddətli təsir gücünə malik ola bilər. Bu baxımdan, son illərdə həyata keçirilən liberallaşdırma tədbirləri, xüsusilə institusional islahatlar ölkənin iqtisadiyyatında əsas keyfiyyət dəyişikliklər kimi qəbul edilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatının yolunu seçən ölkələr, davamlı dövlətin proteksiyası və ucuz enerji qaynaqları vasitəsilə rəqabət qabiliyyətini təmin edə bilməzlər. Bütün bunlar, eləcə də idman müsabiqələrində, iqtisadiyyat üçün qısa müddətli "doping təsiri" verir. Biz iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətini yalnız struktur dəyişikliklər, texnoloji yenilənmə ilə təmin edə bilərik.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın yeni bir mərhələsi qeyri-neft sektoru və sahibkarlığın inkişafı, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması və çox sayda iş yerinin açılması ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, bölgələrimiz inkişaf edir və bu, əyalətlərdə iqtisadi fəaliyyətin artması ilə müşayiət olunur. Dövlət investisiyaları sayəsində infrastruktur obyektlərimiz təkmilləşdirilir. Qeyri-neft sektorunun

potensial sektoru kimi xidmətlər, tikinti, kommunikasiya və informasiya texnologiyaları, nəqliyyat, turizm və emal sektoru inkişaf edir. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi siyasəti davamlıdır.

Bütün sahələrdə yeniləmənin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi birbaşa ölkənin inkişafı ilə bağlı müəyyən məqsədlərin müəyyən edilməsindən asılıdır. Azərbaycan artıq gələcək inkişaf kursunu müəyyənləşdirib. Bu, qəbul edilmiş dövlət proqramlarında və strateji yol xəritələrində bir daha əks olunur. Ölkəmizdə proqram idarəçiliyinə işarə edən bu sənədlər Prezident İlham Əliyevin siyasi, sosial-iqtisadi və institusional inkişafı ilə bağlı məqsədlərini əhatə edir.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində nailiyyətləri davamlılığını təmin etmək üçün, "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" Konsepsiyası qəbul olunmuşdur. Konsepsiya çərçivəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı, nəqliyyat, tranzit və logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, regionların balanslaşdırılmış inkişafı, informasiya cəmiyyətinə keçidinin təmin olunması, insan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin qurulması, institusional potensialın gücləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, ətraf mühitin qorunması və digər məsələlər ilə bağlı 53 sənəd təsdiqlənib və tətbiq olunub.

Hazırkı mərhələdə iqtisadi siyasətin müəyyənləşdirilməsi zamanı problemlərin nəzərə alınması, yerli istehsalın stimullaşdırılması, dövlət xərclərinin yenidən qurulması, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi üçün effektiv mexanizm yaratmaq üçün tədbirlər görmək lazımdır. 2016-cı ildə qurulan Maliyyə Sabitliyi İdarəsi makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün tədbirləri effektiv şəkildə əlaqələndirməlidir (İqtisadi islahat, 2018).

1990-cı illərin əvvəllərində itirmiş iqtisadi potensialın bərpası baxımından makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına baxmayaraq, bu, son məqsədi və iqtisadi siyasətin əsas vəzifəsi kimi qəbul edilməməlidir. İqtisadi islahatların hazırkı mərhələsindəki əsas vəzifə kəmiyyətdən keyfiyyətli dəyişikliklərə keçid təmin etmək olmalıdır.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən sosial-iqtisadi və siyasi sahələrdə genişmiqyaslı tədbirlər ölkəmizin hərtərəfli inkişafı üçün geniş

imkanlar və yeni perspektivlər açır. Azərbaycanın indiki inkişafı, şübhəsiz ki, orta müddətdə yüksək yaşayış səviyyəsi və güclü iqtisadiyyata malik ölkələrdən biri olmağa imkan verəcəkdir (Bağirova F., 2019).

29 yanvar 2018-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev "2019-2023-cü illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" fərman imzalamışdır.

Fərmana əsasən, ölkəmizin davamlı inkişaf strategiyasında əsas yerlərdən birini tutacaq yeni beşillik proqram başlayıb. Sənəd qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması, dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və regionların sosial infrastrukturla təmin edilməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, investisiyaların artırılması, yeni müəssisələrin açılması və buna görə də yeni iş yerləri yaratması və nəticədə yoxsulluğun azaldılması istiqamətində bir sıra tədbirlər nəzərdə tutur. Qeyd edək ki, eyni gün Bakıda dövlət başçısının iştirakı ilə keçirilmiş və 2014-2018-ci illərdə regional inkişaf üzrə eyni dövlət proqramının icrasının nəticələrinə həsr olunmuş konfrans keçirilmişdir və həyata keçirilən işləri yekunlaşdırmışdır.

Faktiki olaraq regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramlarının qəbul edilməsi 2003-cü il prezident seçkiləri ərəfəsində Prezident İlham Əliyevin verdiyi vədlərdən biridir.

Nəticədə ilk dövlət proqramının icrası zamanı ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektorunda 2,8 dəfə, sənaye sektorunda 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatında isə 1,7 dəfə artmışdır. Azərbaycanda 2 milyondan çox yeni iş yerləri, o cümlədən 1,5 milyon yeni iş yerləri yaradılıb. 100 mindən çox müəssisə açılmış və ölkədə işsizlik 5%, yoxsulluq səviyyəsi 5,1% -ə enmişdir. Beləliklə, 2004-2008-ci illərdə aparılan genişmiqyaslı işlər sonrakı illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı 2009-2013-cü illərdə növbə ilə çıxdıqda regionların inkişafı üçün möhkəm təməl qoydu (Bağirova F., 2019).

Həqiqətən, son 15 ildə regional inkişafın uğurla həyata keçirilmiş üç dövlət proqramı sayəsində bu, Azərbaycanda 2 milyon yeni iş yerinin, 2018-ci ildə isə 118 minə yaxın iş yerinin yaradılmasından ibarətdir. Bununla bərabər, eyni zamanda,

əhalinin sayı 1,6 milyon nəfər artıb. Yəni iş iqtisadi inkişaf və iş yerlərinin açılması əhalinin artımını təmin edəcək bir şəkildə inşa edilmişdir. Yeni iş yerlərinin əksəriyyəti bölgələrə gəldi. Və əkinçiliyi stimullaşdırmaq üçün tədbirlər iqtisadiyyatın bu sektorunda 1,7 dəfə artmağa imkan verdi. Yəni qurulmuş və ya yenidən qurulan məktəblərin sayı 3,2 min nəfərdən çoxdur, 640 tibb müəssisəsinin yenidən qurulması və regionlarda 44 Olimpiya mərkəzinin yaradılmasını da qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, 2014-2018-ci illərdə Regional İnkişaf Proqramı olduqca uğurla həyata keçirilmişdir. Sahibkarlara 2,6 milyard manat məbləğində güzəştli kreditlər verilib ki, bu da 16 mindən çox biznes strukturu tərəfindən istifadə olunub. Üstəlik, mütləq olaraq, kreditlərin 70 faizindən çoxu aqrar sektorun inkişafına, qalan hissəsi iqtisadiyyatın digər sənaye və sahələrinin inkişafına yönəldilmişdir. Lakin, regionlar təkcə kreditlər vasitəsilə inkişaf edir. Burada sahibkarların öz pul vəsaitləri, eləcə də dövlətin öz resurslarından sərf etdiyi vəsaitlər. Və eyni təcrübə növbəti beş il ərzində saxlanılacaq.

İlkin hesablamalara görə 2019-2023-cü illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dördüncü Dövlət Proqramının icrası üçün ən azı 17 milyard manat ayrılması planlaşdırılır. Bunlardan 4,6 milyard manat, davam edən və qarşıdakı layihələrdə investisiyalar şəklində özəl sektor tərəfindən qoyulacaq. Dövlət investisiyalarının təxminən 13 milyard manat olması gözlənilir. Lakin bunlar hələ də ilkin rəqəmlərdir, ehtimal ki, əslində investisiyaların həcmi daha yüksək olacaqdır.

Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı üzrə IV Dövlət Proqramı yerindən alınan təkliflər və təşəbbüslərə əsaslanır. Burada Aqro-sənaye kompleksinin və sənayeləşmənin inkişafı xüsusi yer tutur.

Azərbaycanda 2019-2023-cü illəri əhatə edən Dövlət Yol Təhlükəsizliyi Proqramı tikinti mərhələsində olan obyektlər üçün məcburi olan park yerləri yaratmağı planlaşdırır, həmçinin ictimai nəqliyyatda xüsusi lentlərin ayrılması nəzərdə tutulur.

Sənəddə qeyd edilir ki, park yerlərinin məcburi kvotasını təmin etməyən obyektlərin tikintisi və yenidən qurulması qadağandır. Proqram bu mövzunu Dövlət Memarlıq və Şəhərsalma üzrə Dövlət Komitəsinə tapşırılmışdır.

Azərbaycanda da ictimai nəqliyyatın hərəkəti üçün zəruri hallarda küçələrdə və prospektlərdə böyük şəhərlərdə xüsusi zolaqlar nəzərdə tutulur. Bu müddəanın həyata keçirilməsi dövlət proqramının bütün dövründə qəbul edilir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinə, Daxili İşlər Nazirliyinə və Bakı Nəqliyyat Agentliyinə həvalə edilmişdir. Həmçinin ictimai nəqliyyatın hərəkətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində Bakıda və ətrafında ekspress avtobuslarının sayının artırılması planlaşdırılır (İqtisadi islahat, 2018)

Yaxın bir neçə ildə Azərbaycanda Dövlət Proqramı sərnişin daşımaları üçün insansız nəqliyyat vasitələrini istifadəyə verməyi planlaşdırır.

Azərbaycanda investisiya mühiti çox əlverişlidir, beynəlxalq reytinglərdən bunu görmək mümkündür. Bütün bunları görəndə potensial investor heç bir qorxu olmadan Azərbaycan bazarına daxil olur, çünki o, görür: bazar və alıcı var. Konkret bir nümunə: Azərbaycan-Belaruslu birgə istehsalı olan Gəncə Avtomobil Zavodu. İndi bu zavod kənd təsərrüfatı istehsalçılarını zəruri avadanlıqlarla sıx şəkildə təmin edir. Eyni zamanda, Gəncə Avtomobil Zavodu Türkiyədəki Belarus traktorlarının yığılmasına başlayır. Və belə nümunələr çoxdur. Yəni, bu gün Azərbaycan investisiya mühitini daha da yaxşılaşdırmaq üçün zəruri olan hər şeyi edir - yoxlamalar, lisenziyalar və imtiyazlı kreditləri azaldır və vergi ödəmələrindən sənaye parkları və sənaye mərkəzlərini azad edir, bunlar investisiya fəaliyyəti və biznes mühitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə parlament tərəfindən qəbul edilmiş qanunlardır. mühit. Bir sözlə, ölkə bu gün qeyri-enerji kompleksinə investisiya etmək üçün bütün imkanlar yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, dövlət başçısının iqtisadiyyatın inkişafında dövlət iştirakı məsələsində siyasəti, sahibkarlıq ən yüksək tərifə layiqdir. İqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli unikaldir. Bəzi insanlar hesab edir ki, məsələn, iqtisadi inkişaf yalnız bazar münasibətləri ilə mümkündür. Lakin Prezident İlham Əliyev möhtəşəm dövlət dəstəyi ilə sosial problemlərin həllinə yönəlmişdir. Bu yanaşma sayəsində biz

hər il sosial göstəricilər, həyat standartlarının göstəricilərini yaxşılaşdırırıq, beləliklə Konstitusiyada təsbit olunmuş maddənin yerinə yetirilməsini təmin edirik - sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının qurulması. Düşünürəm ki, dövlət başçısı tərəfindən təsdiqlənən dördüncü dövlət proqramı da yüksək səviyyədə icra olunacaq, iqtisadiyyatın dinamik, yüksək keyfiyyətli inkişafı və əhalinin rifahının yaxşılaşmasını təmin edəcəkdir.

3.2. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin neft qiymətlərinin tərəddüdlərindən asılılığının azaldılması yolları

Son illərdə neftin qiyməti dünya iqtisadiyyatının dövlətinin mühüm maliyyə göstəricisinə çevrilmişdir. Neft fyuçers müqavilələrinin və onlardan alınmış maliyyə alətlərinin investisiya cəlbəediciliyinin artması neft bazarına əhəmiyyətli miqdarda kapital axınına gətirib çıxardı və əmtəə bazarından maliyyə bazarının seqmentinə çevrilməsinə kömək etdi.

Büdcə qaydası maliyyə sisteminin neft qiymətinin tərəddüdlərindən asılılığının azaldılması yoludur (www.gumilev-center.az).

Büdcə qaydası büdcə aqreqlərinin hər hansı birinin uzun müddətli miqdarda məhdudlaşdırılması (gəlirlər, xərclər, çatışmazlıqlar) və ya dövlət balansının məhdudlaşdırılmasıdır (əsasən borc).

Kontrdövrüyyəli iqtisadi siyasətlər dövrü çevrilmə dövründə daxili tələbatı stimullaşdırmaq və iqtisadi bərpa dövründə onu dayandırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəyyən bir büdcə qaydasının tətbiqi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindəndir. Onlardan 90-dan çox ölkə istifadə edir. Büdcə qaydaları mühüm ictimai məqsədlərə nail olmaq üçün imkan verir:

1. dövlətin qısamüddətli və uzunmüddətli məqsədləri arasında tarazlığın təmin edilməsi (defisitə, borca və xərclərin strukturuna elektroral dövrünün və sahə üzrə lobbinin təsirinin məhdudlaşdırılması və s.);

2. potensial olaraq dəyişkən gəlirlərə və buna görə də çevikliyə və əksikliklərə görə düzgün büdcə xərclərinin təmin edilməsi (makroiqtisadi sabitliyə töhfə);

3. borc məbləğini məhdudlaşdıraraq və ya büdcə ehtiyatlarının səviyyəsini saxlayaraq dövlətin kreditqabiliyyətini saxlamaq (borc böhranlarının ehtimalı azaldılır);

İnkişaf etməkdə olan ölkələr və təbii ehtiyatlar ixrac edən ölkələr əsasən ilk iki vəzifəni həll edirlər. Nisbətən yüksək inflyasiya şəraitində və iqtisadi artım nisbətən yüksək olduqda, onlar üçün üçüncü vəzifə, bir qayda olaraq, daha az vacibdir. Buna görə də, belə ölkələrdə büdcə qaydaları daha çox büdcə kəsirinin məhdudlaşdırılmasına yönəlib, lakin borc məbləği rəsmən məhdudlaşdırılmır. Xərclərin nisbi hamarlığı onların asiklik struktur çatışmazlığı ilə müəyyənləşdirilməsi ilə əldə edilir.

Eyni zamanda, xammal ixracatçıları ilk növbədə xam material gəlirlərinin xərclərini həll etməyə çalışırlar. Bəzi dövlətlər (Kolumbiya, Çili) qeyri-mənfəət gəlirlərində tərəddüdlərinin təsirini azaltmaq üçün büdcə qaydağına əlavə düzəlişlər edirlər.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaqda qaydanın uğurlu olması həm onun formalaşmasının məqsədəuyğunluğuna, həm də tətbiq olunma və tətbiqi praktikasına əsaslanır (www.acra-ratings.ru):

a) müxtəlif makroiqtisadi şəraitlərdə davamlılıq (ya da mümkün təhqiqatın açıq şəkildə müəyyən edilmiş halları, istisnalar);

b) büdcə sisteminin ən çox səviyyəsini əhatə dairəsi;

c) formulaların şəffaflığı və dəqiqliyi, tətbiqin müstəqil yoxlanılmasının mümkünlüyü, habelə müşahidə olunan məcburi ehtimal, gözlənilməz və ya gizli göstəricilərin olmaması, manipulyasiya imkanının olmaması

d) qaydaya riayət olunmasını təşviq edən formal sistemin olması (uyğunsuzluq, şəxsi və ya bölüşdürülmüş məsuliyyətə görə sanksiyalar).

İnkişaf etməkdə olan ölkələr və təbii ehtiyatlar ixrac edən ölkələr əsasən ilk iki vəzifəni həll edirlər. Nisbətən yüksək inflyasiya şəraitində və iqtisadi artım nisbətən yüksək olduqda, onlar üçün üçüncü vəzifə, bir qayda olaraq, daha az vacibdir. Buna görə də, belə ölkələrdə büdcə qaydaları daha çox büdcə kəsirinin məhdudlaşdırılmasına yönəlib, lakin borc məbləği rəsmən məhdudlaşdırılmır.

Xərclərin nisbi hamarlığı onların asiklik struktur çatışmazlığına müəyyənləşdirilməsi ilə əldə edilir.

Cədvəl 9. Təbii ehtiyatların ixracı edən ölkələrdə büdcə qaydalarının nümunələri

Ölkə	Qısa təsvir
Avstraliya	Həqiqi xərclərdə artım ümumi tarazlıq ÜDM-in 1% -dən artıq olana qədər ildə ildə <2% -dir. Bundan əlavə, orta hesabla il ərzində ÜDM-in 0% -nin tam balansına malik olması, nisbi vergi yükünün 2007-2008-ci illər səviyyəsindən aşağı olmasıdır.
İndoneziya	Konsolidasiya edilmiş büdcənin ümumi kəsiri <3% ÜDM-ni təşkil edir, konsolidə edilmiş büdcənin borcu <60% ÜDM-ni təşkil edir.
Kolumbiya	Struktur çatışmazlığı cədvəl üzrə ÜDM-in 1% səviyyəsinə çatdırılmalıdır. İqtisadiyyatın gözlənilən böyüməsi ilə uzunmüddətli orta hesabla 2 pillə aşağı düşməklə daha böyük bir itki planlaşdırma mümkündür.
Meksika	Tam tarazlıq > 0% ÜDM. Struktur xərcləri real olaraq ildə iki % -dən çox ola bilər.
Monqolustan	Xərclərinin artım <qeyri-neft ÜDM artımı.
Nigeriya	Ümumi defisit <3% ÜDM
Norveç	Struktur çatışmazlığı bütün neft və qaz gəlirlərinin və profisitlərinin hesabına daxil olan Qlobal Dövlət Pensiya Fondunun gözlənilən gəlirindən artıq olmamalıdır.
Çili	struktur çatışmazlığı <1% ÜDM. Mis gəlirləri uzunmüddətli səviyyədə olduğu və iqtisadiyyat potensialına yaxın olduqda gəlirlər struktur hesab edilir.

Mənbə: IMF Fiscal Rules Dataset 2016, müvafiq milli nazirliklərin və suveren fondların internet saytları

Eyni zamanda xammal ixracatçıları, ilk növbədə, uçucu xammal gəlirlərindən ayırmaq üçün çalışırlar. Bəzi dövlətlər (Kolumbiya, Çili) qeyri-mənfəət gəlirlərində dalğalanmaların təsirini azaltmaq üçün büdcə qaydasına əlavə düzəlişlər edirlər.

Qaydalar xərclərin müşahidə edilən və gözlənilən dəyişmələrə olan neft qiymətlərindən asılılığının azaldılması üçün tərtib edilir. Marginal xərclər struktur çatışmazlığının maksimum dəyəri ilə müəyyən edilir (0%, 2012-dən - 1%). Belə bir formulyasiya və ifadə edilmiş məqsədlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin və xammal ixrac edən ölkələrin təcrübəsinə zidd deyil.

Bir qayda keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi onun tətbiqi məqsədi ilə bağlı olmalıdır. Bizim halda, tətbiqin əsas müsbət nəticələri xüsusilə dövlət xərclərinin daha həssas həcmi və strukturu olmalıdır və nəticədə büdcə vəsaitləri və iqtisadi mənbələrdən olan hər birinin qeyri-müəyyənliyini azaldır. Bu mənada, kritik dəyər xarici şəraitdə dəyişiklik, onun sabitliyi halında qayda-qanunlara riayət etmək

imkanı ilə oynanır (www.gumilev-center.az).

Brent tipli xam neftin qiyməti 2018-ci ilin oktyabrında 86 dollardan 65 dollara düşmüşdür.

ABŞ-da istehsal olunan neftin qiyməti ərəfəsində 7 faiz azalaraq 55 dollara 69 dollara düşüb ki, bu da üç il ərzində qiymətlərin ən böyük düşməsi deməkdir.

Neft bazarında təəssüratın dramatik dəyişməsi, qlobal tələbatın azalması proqnozları hesabına neftin hasilat artımının artması ilə bağlı məlumatlarla bağlıdır. Qiymət artımı da İrana qarşı ABŞ sanksiyalarının qüvvəyə minməsi ilə nəticələndi və bu, İran neftinin ixracının demək olar ki, tamamilə dayandırılmasına gətirib çıxardı. Ancaq bu, Səudiyyə, Rus və Amerika neft istehsalının artması səbəbindən potensial itkilərin tamamilə əhatə olunacağına yol açır.

Son aylarda qlobal tələbat sutkada 100 milyon bareldən az olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, İƏİT ölkələrinin neft ehtiyatlarının davamlı azaldılması tədarükün kiçik çatışmazlığını göstərir. 2014-16-cı illərdə meydana gələn çox sayda neft ehtiyatı. az neft qiymətləri səbəbindən, tam istifadə olunduğundan, ehtiyatların dəyəri uzunmüddətli trendə döndü. Tələb mənzərəsi ümumiyyətlə aydındır. 2018-19-cu illərdə dünya iqtisadiyyatının orta səviyyədə böyüməsini gözləyərkən, gələcək 12 aylıq neftə olan dünya tələbi gündə 1,5-2 milyon barelə artacaq (yüksək qiymətlər bu aralığın aşağı hissəsində tələbatın artması deməkdir).

Bazarda neft tədarüku ilə əlaqədar qeyri-müəyyənlik mövcuddur. İrana qarşı sanksiyaların olmadığı təqdirdə, istehsalçıların gözlənilən qlobal tələbatın qarşılınması asan olardı. Qərbi Texasın Permiyen hövzəsində neft boru kəmərlərinin dar boyuna baxmayaraq, Amerika Birləşmiş Ştatlarına şəffaf neft tədarüku artmağa davam edir. Sentyabr ayının ortalarında başa çatan 12 ay ərzində ABŞ-da neft hasilatı gündə 1,6 milyon barelə (2014-cü ilə qədər neft bumu hündürlüyündən yüksəkdir) gündə 11 milyon barelə çatdı! Yüksək qiymətlərlə kapital xərclərinin artırılmasını stimullaşdırmaqla, neft hasilatının artması 2019-cu il üçün rəsmi proqnozdan gündə 1 milyon barel çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kvotaya tabe olmayan OPEK-in üzvləri (Nigeriya və Liviya) 2018-ci ildə istehsalını artırma biliblər və İraqın ixracatı da artmışdır.

Səudiyyə Ərəbistanı gündə 1,5 milyon barellik bir gücə sahib olduğunu iddia edir (bu dəyərin qısa müddətdə nə qədər istehsal ediləcəyi hələ bilinmir). Bununla yanaşı, ABŞ istehsalında artım, eyni zamanda, Səudiyyə Ərəbistanının ehtiyat tutumu dünya tələbinin artmasına cavab verəcək və Venesuelada neft sənayesində son 12 ay ərzində gündə 700 min barel azalıb ki, neft sənayesinin davamlı azalmasına təsir göstərəcəkdir.

5 noyabrda qüvvəyə minən İran neft ixrac sənayesi ilə bağlı ABŞ sanksiyaları əslində boş təhdidlərdən başqa bir şey olmadı. Əslində İran neftinin ən böyük idxalatçıları - Çin, Hindistan və Türkiyə - ABŞ sanksiyalarından çəkildi. 2019-cu ildə İran gündə təxminən 2,5 milyon barel, yəni 2018-ci ilin may ayında İrana qarşı yeni sanksiyalar tətbiq olunmasından əvvəl elan edəcək. Venesuela istehsalı təxminən 500 min barel itkisini nəzərə alaraq 2019-cu ildə dünya neft istehsalının gündə 2,5 milyon barel artacağı gözlənilir.

Əslində, əgər ABŞ-ın slanı neft istehsalçıları növbəti 12 ay ərzində daha 1,6 milyon barel əlavə etmək üçün daralma pozurlarsa, əgər Səudiyyə Ərəbistanı gündə 1,5 milyon barel azad istehsal imkanlarını bazara gətirərsə, Gündə 200 min barel (Rusiyada istehsal artımının son dövrdə artması nəzərə alınmaqla) gündə bir neçə yüz min barel neft ehtiyatlarının azaldılması ilə dünya gələcək ola bilər.

Aydındır ki, ABŞ-ın İrana qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaların tam şəkildə həyata keçirilməsində nə qədər təsirli olacağından çox şey asılıdır. ABŞ administrasiyası idxalçıların İran neftinin alışı sifirə endirməsini tələb edərsə, bu məhdud halda İranın ixracatı 2013-15-ci il minimumdan, yəni gündə təxminən 1 milyon bareldən aşağı ola biləcəyini gözləmək məqsədəuyğun olar; İran neftinin bir hissəsi hələ də axacaq: İranlılar sanksiyaların qarşısını almaq üçün bir yol tapacaqlar. Əgər bu baş verərsə, bazar gələcək il gündə təxminən 1 milyon barelə çatacaq. Həqiqət ortada hər zaman bir yerdə olduğunu düşünürsək, 2019-cu ildə gündə təxminən 500 min barellik bir təchizat çatışmazlığı gözləmək məntiqlidir.

Brend və WTI yağı üçün uzun mövqələri, investorlar tərəfindən açılan, mart ayı sonunda mart ayı sonunda 1 milyard barel neftdən təxminən 448 milyon barelə nisbətə yarıya endirildi, son altı həftə içində net uzun mövqələr 55 faiz azaldıldı. Bu

düşmə, həqiqətən, bir çox bazar iştirakçılarının sentyabr ayı neft qiymətlərinin ən yüksək ehtimalla cari dövrü maksimum səviyyədə olduğuna inanır.

Beləliklə, orta səviyyədə çatışmayan qlobal tədarük və tələb balansını nəzərə alaraq, hər hansı bir növbədə 2019-cu ildə artım sarsıntılına qarşı neft qiymətini çox həssas edir.

2019-cu il ARDNF-nin əsas göstəriciləri neftin orta illik neft qiymətinin 60 barelə bərabərdir.

İqtisadi, sosial, ekoloji və digər məsələlərin erkən həlli strateji valyuta ehtiyatlarının bu ilin ilk on ayında 45 milyard dollara çatmasına imkan yaradır.

10 ay ərzində 45 milyard dollara çatmış Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları qlobal böhrana qarşı mübarizə və iqtisadi, sosial, ekoloji və digər məsələləri ən qısa zamanda həll etmək üçün uğurlu tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradır (Nəsirov R., 2018).

2019-cu ilədək ARDNF-in əsas göstəriciləri, eləcə də dövlət büdcəsinin parametrləri, neftin orta illik neft qiymətinin bir barel üçün 60 dollar səviyyəsinə əsasən formalaşmış. Bununla yanaşı, Dövlət Neft Fondunun gələn ilin gəlirləri 15,579 milyard manat səviyyəsində proqnozlaşdırılır ki, bu da 2017-ci ildə Neft Fondunun gəlirlərindən 28,4 faiz, 2018-ci ilə nisbətən 1,8 faiz səviyyəsində proqnozlaşdırılır.

Gəlir strukturunda gəlirli neft və qaz satışından əldə edilən gəlirlər Azərbaycanın payına - 13,218 milyard manatdır. Gələn il Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə olunmasından əldə olunan gəlirlərin 1,571 milyard manat təşkil edəcəyi gözlənilir ki, bu da 2017-ci ilə nisbətən 45 faiz, 2018-ci ilə olan proqnozdan 29,2 faiz çoxdur.

2019-cu ildən Azərbaycanın konsolidə edilmiş büdcəsindən orta müddətli və uzunmüddətli xərclərin idarə edilməsi üzrə yeni büdcə büdcəsi qaydalarının tətbiqi dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin dəyişkənliyinə asılılığını azaldır və büdcə intizamının gücləndirilməsi üçün şərait yaradır. Dövlət Neft Fondunun gələn il üçün xərcləri də bu qaydaları nəzərə alaraq formalaşır.

Bu qaydalar iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığının azaldılmasına yönəlmiş islahatların tərkib hissəsidir.

2019-cu ildə ilk dəfə olaraq yeni maliyyə qaydalarının tətbiqi nəticəsində qeyri-neft açığının ÜDM-də 1,7 faiz azalıb, bu da büdcə qaydalarının müsbət təsirini göstərir. 2019-cu ildə Fondun idarə olunması xərcləri istisna olmaqla, Neft Fondunun xərcləri 11,364 milyard 2017-ci ilədək 3,3 faiz, 2018-ci ilədək isə 0,7 faiz azdır (www.gumilev-center.az).

Neft Fondunun büdcə profisiti 2019-cu ildə 4.214 milyard manat səviyyəsində proqnozlaşdırılır.

2018-ci il 1 oktyabr tarixinə ARDNF-nin aktivləri 38,987 milyard dollar təşkil edib ki, bu da cari ilin əvvəlinə nisbətən 8,88 faiz (35,806 milyard dollar) təşkil edib.

ARDNF-nin nizamnaməsinə əsasən Fondun vəsaitləri strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin tikintisi və yenidən qurulması, eləcə də mühüm milli problemlərin həlli üçün istifadə edilə bilər.

Dövlət Neft Fondunun əsas vəzifələri aşağıdakılardır: iqtisadiyyata olan mənfi təsirləri minimuma endirmək, "Hollandiya sindromu" nun qarşısını almaq, gələcək nəsillər üçün vəsaitlərin yığılmasını təmin etmək və ölkədə mövcud sosial-iqtisadi prosesləri davam etdirmək üçün pul vəsaitlərinin yığılması və xaricdəki fondların ayrılması.

Gözləmələrlə fərdi tələbatın artım tempində uyğunsuzluq hökumətin tələbini genişləndirmək və onu iqtisadi artımın aparıcı stimulları kimi qiymətləndirmək olar. Bu mantığa əsaslanaraq, biz daha sərt (fövqəladə xərclərin aşağı səviyyədə saxlanması) maliyyə tənzimlənməsinə keçid iqtisadi artımın azalması deməkdir.

Maliyyə multiplikatorlarının əsas parametrlərdəki (real ÜDM, istehlak, investisiya) dəyişikliklərin maliyyə siyasətində ekzogen dəyişikliklərə (həm ümumi xərclər, həm də büdcə gəlirləri, eləcə də fərdi komponentləri) müəyyən bir müddətə nisbətidir.

İqtisadi nəzəriyyə hökumət xərclərinin dinamikasının iqtisadi artımdan təsirini qiymətləndirmək üçün maliyyə multiplikatorlarının konsepsiyasından istifadə edir. Çapraz ölkə müqayisələrindən əldə edilən nəticələr ziddiyyətlidir. Hər bir hökumətin tələbatını stimullaşdırmır və makroiqtisadi şəraitdən asılı olaraq səmərəliliyin səmərəliliyindən asılıdır.

Normal şəraitdə baş verən qiymət artımlarının multiplikatorları, bəzi xərclər üçün mənfi olsa da, tənəzzül zamanı daha aşağı ola bilər. Onlar maliyyələşdirilən üsul da əhəmiyyətli görünür. Gözlənilən dəyəri sıxma mütləq tələbatın sıxılmasına aid deyildir, çünki bu, xüsusi tələbatın artması ilə kompensasiya edilə bilər və ya hətta onun genişlənməsini stimullaşdırır. Bundan əlavə, pul siyasətinin əhəmiyyəti və faizlərin sıfıra yaxınlığı əhəmiyyət daşıyır (Nəsirov R., 2018).

Beləliklə, neft qiymətlərində tərəddüdlərin olması maliyyə sistemində təsirinə azaldılması yolunda atılmış addımları nəzərdən keçirdik. Qiymətlərin düşməsi Azərbaycana təsir etməyəcək, çünki Azərbaycan neft və qaz şirkətlərinin davranışının dəyişməsi qiymətlərdə daha böyük tərəddüdlər tələb edir. Azərbaycanın neft şirkətləri üçün hazırkı şərait yaxşıdır, qiymətlər yüksək və manat stabildir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verdi:

1. Tədqiqatda işlənmiş metodoloji yanaşma dünya neft qiymətlərinin öyrənilməsinə bu resursun qiymət dinamikasının idxal və enerji ixrac edən ölkələrdə makroiqtisadi tarazlığın formalaşmasına, dünya neft qiymətlərində dəyişikliklərin pul və maliyyə siyasətinin inkişafına və həyata keçirilməsinə təsirini qiymətləndirməkdə təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

2. Dünya neft bazarında qlobal iqtisadiyyatda xüsusi qiymətlərin təhlilinə əsaslanaraq, dünya neft qiymətlərinin formalaşmasında maliyyə amilinin xüsusi əhəmiyyətini ortaya qoymuşdur ki, bu da pul kütləsindəki artımın təsiri ilə qlobal iqtisadiyyatda likvidliyin əhəmiyyətli dərəcədə artması nəticəsində əmtəə birjalarında fyuçers və opsiyon müqavilələrinin həcmının kəskin artmasıdır.

3. Dünya təcrübəsində innovativ sənayelər üçün maliyyə təşviqləri və innovasiya inkişafı üçün infrastruktur kimi milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin belə bir istiqaməti yayılmışdır. Yenilikçi sənaye sahələrində vergi yükünün yumşaldılması, innovasiya layihələrinin birgə maliyyələşdirilməsi və sənaye klasterlərinin formalaşmasına dəstək vermək, biznes inkubatorları və texnologiya parkları kimi tədbirlər artıq bir dərəcədə Azərbaycanda tətbiq olunur. Bununla birlikdə, milli iqtisadiyyatın innovasiya sektoruna maliyyə stimullarının həcmi kiçikdir və onların istifadəsi kifayət qədər effektiv deyil. Buna görə də, Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsini stimullaşdırmaq üçün açıq bir yoldur Azərbaycan iqtisadiyyatının innovasiya sektoru üçün maliyyə stimullaşdırma sahəsini genişləndirmək və eyni zamanda bu vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyini nəzarəti gücləndirməkdir.

Maliyyə stimulları həmişə Azərbaycan iqtisadiyyatının sektorun xüsusiyyətlərini nəzərə almır. Buna görə də, bir sıra vergi qanunvericiliyinin müddəalarını yaxşılaşdırmaq məqsəduyğundur (uzun istehsal dövrü olan sənaye müəssisələrinə vergi kreditlərinin verilməsi imkanları təmin etmək, araşdırma-inkişafetdirmə ilə məşğul olan mühəndis və texniki heyət üçün əmək haqqı fondundan ayırmaların dərəcələrini azaltmaq).

4. İnnovativ sənayenin inkişafını stimullaşdırmaq üçün ümumi tədbirlər ilə yanaşı, Rusiya iqtisadiyyatına karbohidrogen sənayesinin yüksək əhəmiyyətini nəzərə alan xüsusi tədbirləri də istifadə etmək məsləhətdir. Bu tədbirlərin ən əhəmiyyətliyi Azərbaycanda neft və qaz emalı sənayesinin (neft kimyası, neft məhsulları və sıxılmış qaz istehsalı) stimullaşdırılmasıdır. Bu sənaye kifayət qədər mürəkkəb avadanlıq istehlakçılarıdır və bunun üçün daxili tələb edir, bununla da mühəndislik inkişafını stimullaşdırır. Bundan əlavə, bu sənayenin inkişafı xam neft kimi neft-kimya məhsullarından istifadə edən geniş çeşidli sənayelərin inkişafı üçün ön şərtlər yaradır. Karbohidrogen emal sənayesinin inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatında qalan əlavə dəyərin payını artırır və müvafiq olaraq investisiya ehtiyatlarının həcmi artırır.

5. Qlobal iqtisadiyyatda qlobal neft bazarının qiymət mexanizminin təkamülünün xüsusiyyətləri Ümumdünya ÜDM-nin dinamikası kimi faktorlar kompleksinin təzahürüdür; dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində, ilk növbədə, ABŞ-da makroiqtisadi vəziyyət; inkişaf etməkdə olan bazar ölkələrində, xüsusən də BRIC ölkələrində iqtisadi artım; Alternativ yanacaq mənbələrinə keçid tempi, xüsusilə nəqliyyat üçün; beynəlxalq iqtisadiyyatda qabaqcıl dünya valyutalarında pul kütləsinin çoxluğu; Yaxın Şərq ölkələrində qeyri-sabitlik; dəniz yataqlarında neft hasilatı ilə bağlı qeyri-müəyyənlik; OPEC ölkələrinin hər birinin iştirak edən ölkələrin neft istehsal həcmi ilə bağlı bu təşkilat çərçivəsində qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsi qabiliyyəti; gələcək neft bazarında spekulyativ fəaliyyətin artması.

Beləliklə, dünya neft qiymətlərinin tərəddüdləri kontekstində neft sənayesinin iqtisadi təhlükəsizliyinin aşağı düşməsi səviyyəsi iqtisadi təhlükəsizliyə qarşı təhdidlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün vasitələr tapmaq və istifadə etməyi tələb edir. Bu alətlərə institusional alətlər (beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində müqavilələrin sənədləşdirilməsi, müəssisənin investisiya mexanizmləri vasitəsilə neft sektorunun maliyyələşdirilməsi üçün şərait yaradılması); yenilikçi texnoloji alətlər (texnologiya köçürməsi); investisiyalar və iqtisadi alətlər (maliyyə bazarının inzibati tənzimlənməsi, imtiyaz müqavilələrinin bağlanması, istehsalın pay bölgüsü

müqavilələrinin bağlanması, istehsal qruplarının formalaşdırılması, dövlət investisiya fondlarından perspektivli layihələrin maliyyələşdirilməsi, energetika sektorunda sənaye aktivlərinin mübadiləsi); maliyyə tənzimləmə alətləri (neft sənayesinin vergi tənzimlənməsi) daxil edilə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A., (2010), Milli iqtisadi təhlükəsizlik qlobalaşma müstəvisində//İqtisadiyyat.
2. Balayeva E. Ə., (2011), İqtisadi təhlükəsizlik və inkişafın maliyyə problemləri. Bakı: Elm, 189 s.
3. Məmmədov N., Bərxudarov M., (2006), İqtisadi təhlükəsizlik. Bakı: İqtisad Universiteti, 454 s.
4. Mikayılova S. M., (2010), Azərbaycanın keçid dövründə iqtisadi təhlükəsizlik problemləri və milli mənafeələr. Bakı, 263 s.
5. Mövsümov Ş., (2010), Azərbaycanın inkişaf strategiyası: modernləşdirmə xətti. Azərbaycan, 9 may.- S. 8.
6. Ömərov V. A., (2014), Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasında təhlükəsizlik, iqtisadi, mədəni və hüquqi amillərin vəhdəti, 188 s.

Xarici dildə

1. Алиев Н., (2010), Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана XXI веке. Баку,. 244 с.
2. Алиев Ш.Т., (2009), Влияние финансового кризиса мира на экономические процессы Азербайджанской Республики, «Финансы и кредит», № 8 (344)- февраль. Москва, 182 с.
3. Ахмедов И.А., (2006), Нефтяной блеск экономики. Баку, 208 с.
4. Бобылев Ю.Н., Четвериков Д.Н., (2010), Факторы развития рынка нефти. - М.: ИЭПП, 179 с.
5. Гулиев М.Е., (2009), Стратегия развития межгосударственной экономической интеграции и сотрудничества нефтедобывающих стран СНГ. // Проблемы Современной Экономики № 2.
6. Иванова С.В., (2007) Всемирная торговая организация: Учеб. Пособие /. М.: Экономист, 318 с.
7. Капусткин В.И., Маргания О.Л., (2008) Основные этапы развития

- международной нефтяной промышленности и мирового рынка нефти / В.И. Капусткин, О.Л. Маргания // Нефть, газ, модернизация общества / под ред. Н.А. Добронравина, О.Л. Маргания. – СПб.: Экономическая школа ГУ-ВШЭ, 560 с.
8. Магеррамов А.М., (2009), Внешнеторговые связи Азербайджана в условиях глобализации, Бакинский государственный университет, 235 с.
 9. Макдугалл Дж. Новая стадия политики США в Каспийском бассейне, Зеркало, 25 октября 2009 г
 10. Сечин И., (2018), Нефтяные рынки: риски или новые возможности // Эксперт. № 23, 4 – 10 июня. С. 26 – 31
 11. Сидорович В., (2015), Мировая энергетическая революция. Как возобновляемые источники энергии изменят наш мир. М., 332 с.
 12. Халилов Т.Т., (2012) Нефтегазовая экономика Азербайджана // Международная экономика. -М., №8. - 76 с.
 13. Эминов Э., (2009), Структурные проблемы экономики Азербайджана. Научно-исследовательский институт экономических реформ Министерства экономического развития Азербайджана, 322 с.

İnternet resursları

1. [https://sibac.info/archive/economy/1\(61\).pdf](https://sibac.info/archive/economy/1(61).pdf)
2. bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-economics/energy-outlook/bp-energy-outlook-2018.pdf
3. <https://www.stat.gov.az>
4. <https://media.az/economy/1067715181/nazvana-vygodnaya-dlya-azerbaydzhana-cena-na-neft/>
5. <http://turan.az/ext/news/2018/11/free/analytics/ru/120078.htm>
6. http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/islahatlar_icmali/2018/dekabr/Islahat_avqust_RUS.pdf
7. https://az.sputniknews.ru/trend/petrol_price_12012016/

8. <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/inflyaciya-v-azerbaydzhane-v-2017-godu-sostavila-12-9percent-goskomstat-1013021505>
9. <http://interfax.az/view/753141-1>

Cədvəllər siyahısı

Cədvəl 1. 500 milyon tondan çox istehsal həcmində olan ölkələr.....	26
Cədvəl 2. 2016-cı ildə neft hasilatı (gündə min barel).....	27
Cədvəl 3. İstehlak məhsullarının və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indeksləri(əvvəlki ilə nisbətən, faizlə).....	30
Cədvəl 4. İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı (əsas qiymətlərlə) cari qiymətlərlə, milyon manat.....	31
Cədvəl 5. Regressiya parametrlərini hesablamaq üçün bir hesablama cədvəli qururuq.....	40
Cədvəl 6. Regressiya parametrlərinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün hesablama cədvəli qururuq.....	43
Cədvəl 7. Regressiya parametrlərini hesablamaq üçün bir hesablama cədvəli qururuq.....	49
Cədvəl 8. Regressiya parametrlərinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün hesablama cədvəli qururuq.....	52
Cədvəl 9. Təbii ehtiyatların ixracı edən ölkələrdə büdcə qaydalarının nümunələri.....	66

Şəkillər siyahısı

Şəkil 1. Brent markasının dünya qiyməti.....	21
Şəkil 2. WTI markasının dünya qiyməti.....	22
Şəkil 3. Qlobal ehtiyatlardakı ilk on ölkənin payı.....	25

Diagram siyahısı

Diagram 1. ARDNF-nin gəlirləri və neftin orta satış qiymətləri (manatla).....	32
---	----